

**KIRÄNDÜS/KIIL
VEIDEMBÜSEN**

**KIRJANDUS/KEEL
VÄHEMUSES**

**KIRÄNDÜS/KIIL
VEIDEMBÜSEN**

**KIRJANDUS/KEEL
VÄHEMUSES**

**MINORITY
LITERATURE/LANGUAGE**

Toimõndanuq Jüvä Sullõv

Võro 2009

Võro Instituudi toimõndusõq 23
Publications of Võro Institute 23

Toimõndaja / Editor: Jüvä Sullõv
Kaasõpilt / Cover design: Tuuli Tubin
Inglüse kiil / English: Mari Mets
Nõvvoandja / Advisor: Triin Iva

Toimõndusnõvvokogo / Advisory board:
Renāte Blumberga (Lāti Aoluu Instituut, Lāti Ülikuul),
Martin Ehala (Talliina Ülikuul), Riho Grünthal (Helsingi
Ülikuul), Hasso Krull (Eesti Humanitaarinstituut, Talliina
Ülikuul), Karl Pajusalu (Tarto Ülikuul), Péter Pomozi
(Eötvös Lorándi Ülikuul), Tiit Rosenberg (Tarto Ülikuul),
Janne Saarikivi (Helsingi Ülikuul), Anneli Saro (Tarto
Ülikuul), Helena Sulkala (Oulu Ülikuul), Taive Särg (Eesti
Kirändüsmuusõum), Heiki Valk (Tarto Ülikuul), Eberhard
Winkler (Göttingeni Ülikuul)

Võro Instituudi toimõnduisi indeksiirjä om:
Publications of Võro Institute is indexed in:
Eesti Rahvusraamatukogu digitaalne arhiiv (DIGAR)

Toimõndusõ aadrõs / Editorial address:
Võro Instituut, Tarto huulits 48, 65609 Võro, Estonia
tel +372 78 28750, faks: +372 78 28757
kodoleht: <http://www.wi.ee/vr/toimondusõq>
e-post: juvasul@ut.ee, wi@wi.werro.ee

Trükk: Bookmill

ISBN 978-9985-9990-1-1
ISSN 1406-2534

ALOSTUSÕS

Võro Instituudi toimõnduisi sari ilmus 1997. aastagast pääle. Aastagast 2007 om välläännõq saanuq alalidsõ toimõndaja ni toimõndamisõ mano om haarõt riikevaihõlinõ nõvvokogo. Sarja om naat inne välläändmist retseniirmä ja taa pandas kirjä riikevaihõliidsihe raamadunimistüihe.

Välläändmissagõhus. Edespitengi om plaanit vällä andaq egä aas-taga üts toimõnduisi põhinummõr, miä tulõ vällä rehekuun. Ku kirotuisi kogonõs inämb, võidas mano tetäq eräle numbriid.

Oodami välläändmisõs kirotuisi, mil om kõrralik ja kimmäs nii oppusõ ku uurmisõ puul. Tuujaos, et umma kirätüid saataq, piä-i olõma üles astnuq Võro Instituudi konvõrendsel. Oodõduq ommaq kõik keele ja kultuuri uurmisõga kõüdedüq tüüq ni uurmisallo vaihõlidsõq ja võrdõ-lõjaq teemaq.

Põhinumbridõ põhijaon andas vällä õdagumeresoomõ ni tõisi Õu-ruupa väikeisi kiili ja kultuurõ uurjidõ – keele-, kirändüs- ja rahvaluulõ-tiidläisi, muistsidõ vällakaibjidõ, rahva-, aoluu- ni ütiskunnatiidläisi kirotuisi.

Esseistiga jaon annami vällä populaartiidüslikke kirotuisi, arvostuisi ja ülekaehuisi. Erälde numbriin ilmusõq teemakogomiguq, suurõmbaq umaette uurmistüüq jms.

Toimõnduisi kiil. Võro Instituudi toimõndusõq om algusõt pääle olnuq mitmõkeeline välläännõq. Lisas võro ja eesti keelele oodami kirotuisi kõigün õdagumeresoomõ keelin, erändkõrran ka muin keelin. Egä toimõnduisi põhinummõr om vähämbält kolmõkeeline – kirotusõ origi-naalkiil ütten võro- ja inglüskeelidse kokkovõttõga.

Artikliq retsenseeritāseq. Egä kirotusõ kotsilõ and uma vařadu ni-mega arvamisõ kats, suurõmbidõ lahkominekide kõrral kolm arvamis-andjat. Toimõndaja saat arvamisõq artikli kirotajalõ edesi.

Kirotuisi saatmisõ tähtaig om egä aastaga 15. vahtsõaastakuu päiv. Kirotusõq ilmutõdasõq välläändõ sama aastaga numbrin, miä tulõ vällä rehekuun.

Nõudmisõq artikli moodulõ lõvvüseq Võro Instituudi toimõnduisi kodolehe pääl (www.wi.ee/vr/toimondusõq).

Seo numbri kirotusõq ommaq tettüq ettekandidõ perrä, miä peeti 2008. aastaga rehekuu 30. pääväst märtekuu 1. päävāni Võrol konvõrendsil “Kirändüs/kiil veidembüsen”.

Toimõndaja

ALUSTUSEKS

Võru Instituudi toimetiste sari ilmub 1997. aastast alates. Aastast 2007 on väljaanne saanud alalise vastutava toimetaja, toimetamise on kaasanud rahvusvaheline kolleegium ja sari on muudetud eelretsenseeritavaks. Väljaanne registreeritakse rahvusvahelistes bibliograafilistes andmebaasides.

Perioodilisus. Edaspidigi on kavas avaldada üks toimetiste põhinumber aastas, ilmumiseiga oktoobris, ning vastavalt kogunevale materjalile erinumbreid.

Ootame avaldamiseks artikleid, mis on teoreetiliselt ja empiirilisel hästi põhjendatud. Toimetised on avatud kõigile kaastöödele keele ja kultuuri uurimisega seotud aladelt ega ole piiratud Võru Instituudi konverentsidel esinejatega. Teretulnud on interdistsiplinaarne ja võrdlev vaatenurk.

Põhinumbrite põhirubriigis avaldatakse läänemeresoome ning teiste Euroopa väikeste keelte ja kultuuride uurijate – keele- ja kirjandusteadlaste, folkloristide, arheoloogide, etnoloogide ja ajaloolaste ning sotsiaalteadlaste artikleid.

Esseistika rubriigis avaldame populaarteaduslikke artikleid, arvustusi ja ülevaateid. Erinumbritena ilmuvad teemakogumikud, monograafiad, konkreetsed uurimused jms.

Toimetiste keel. Võru Instituudi toimetised on algusest peale olnud mitmekeelne väljaanne. Lisaks võru ja eesti keelele ootame artikleid kõikides läänemeresoome keeltes, erandjuhtudel ka muudes keeltes. Iga toimetiste põhinumber on vähemalt kolmkeelne – artikli originaalkeelele lisatakse alati võru- ja ingliskeelne kokkuvõte.

Artiklid retsenseeritakse. Iga artiklit hindab anonüümselt kaks, eri-arvamuste korral kolm retsensenti. Toimetaja saadab retsensioonid edasi artikli autorile.

Artiklite saatmise tähtaeg on iga aasta 15. jaanuar. Artiklid avaldatakse väljaande sama aasta numbris, mis ilmub oktoobris.

Kaastöö vormistusjuhendi ja nõuded leiab Võru Instituudi toimetiste kodulehelt (www.wi.ee/et/toimetised).

Käesoleva numbri artiklid on kirjutatud ettekannete põhjal, mis peeti 2008. aasta 30. oktoobrist 1. novembrini Võrus, konverentsil “Kirjandus/keel vähemuses”.

Toimetaja

ALKUSANAT

Võrun instituutin toimituksia -julkaisusarja on ilmestynyt vuodesta 1997 alkaen. Vuodesta 2007 julkaisulla on ollut vakituinen päätoimittaja ja toimitustyössä on ollut mukana kansainvälinen työryhmä. Sarjaa on alettu esitarkastaa. Julkaisu rekisteröidään kansainvälisiin bibliografisiin tietokantoihin.

Võrun instituutin toimituksia on **aikakausiulkaisu**. Sarjan päänumero ilmestyy joka vuosi lokakuussa. Lisäksi julkaistaan erikoisnumeroita kulloinkin saatavilla olevasta materiaalista.

Julkaisemme artikkeleita, jotka ovat teoreettisesti ja empiirisesti hyvin perusteltuja. Ootamme vastaan artikkeleita kielen ja kulttuurin tutkimukseen liittyviltä aloilta, eikä kirjoittajan tarvitse olla osallistunut Võrun instituutin konferenssiin. Toivomme artikkeleilta tieteidenvälistä ja vertailevaa näkökulmaa.

Päänumeroiden perussisältö muodostuu itämerensuomalaisten ja muiden Euroopan pienten kielten ja kulttuurien tutkijoiden – kieli- ja kirjallisuustieteilijöiden, folkloristien, arkeologien, kansatieteilijöiden, historioitsijoiden ja yhteiskuntatieteilijöiden – artikkeleista.

Esseistikan osiossa julkaistaan populaaritieteellisiä artikkeleita, arvosteluja ja katsauksia. Erikoisnumeroina ilmestyvät teemakokoelmat, monografiat, tutkimukset yms.

Julkaisujen kieli. Võrun instituutin toimituksia on alusta asti ollut monikielinen sarja. Võron- ja vironkielisten artikkelien lisäksi otamme vastaan artikkeleita kaikilla itämerensuomalaisilla kielillä, poikkeustapauksissa myös muilla kielillä. Jokainen päänumero on vähintään kolmikielinen – alkuperäiskielisen artikkelin lopussa on aina võron- ja englanninkielinen tiivistelmä.

Artikkelit tarkastetaan. Jokaisen artikkelin arvioi anonymisti kaksi, erimielisyyksien sattuessa kolme tarkastajaa. Sen jälkeen arvostelu lähetetään artikkelin kirjoittajalle.

Määräaika. Artikkeleita otetaan vastaan joka vuosi 15. tammikuuta saakka. Artikkelit julkaistaan saman vuoden julkaisussa.

Artikkelin muotoiluohjeet löytyvät Võrun instituutin toimituksia -julkaisun kotisivulta (<http://www.wi.ee/vr/artikkelinmuoto>).

Tämän numeron artikkelit ovat kirjoitettu 30. lokakuuta – 1. marraskuuta 2008 Võrun konferenssissa “2Kirjallisuus/kieli vähemmistössä” pidettyjen esitelmien perusteella.

Toimittaja

PREFACE

Publications of Võro Institute have been published since 1997. Since 2007 the procedure of publication has been changed. There is a standing editor in charge, an international advisory board is involved and the series will be peer-reviewed. The publication will be registered in international indexing/abstracting services/databases.

Periodicity. Henceforward we aim to publish a main issue a year, in October, and according to material and will special editions will be published.

Theoretically and empirically well-grounded **papers are expected.** Publications are not limited to the presentations of the annual conferences of Võro Institute. We look forward to all contributions from the different fields of the study of language and culture. The interdisciplinary and comparative angle is welcome.

In the main section the contributions of researchers of Finnic and other European small languages and cultures – linguists, scholars of literature, folklorists, archaeologists, ethnologists, and historians, and social scientists – are published.

In the section of essays the papers of popular interest, reviews and summaries are published. Thematic numbers, monographies, and ad hoc studies are published as special editions.

Language. Publications of Võro Institute have been since the very beginning a multilingual publication. In addition to the Võro and Estonian languages articles in all Finnic languages, and as an exception in other languages, are welcome. Each main edition is at least trilingual – the summary in Võro and in English will be always added to the original.

The papers are peer-reviewed. Each article is anonymously reviewed by two, in case of disagreement by three reviewers. The editor forwards the reviews to the author.

The deadline for papers is every year January 15. The papers are published in the issue of the year, in October.

Submission guidelines are available on the homepage of the Publications of Võro Institute (www.wi.ee/en/publ).

The articles of the current issue are based on the papers presented at the conference Minority Literature/Language (Võro, 30 October – 1 November 2008).

Editor

SISUKÕRD

CONTENTS

<i>Kari Sallamaa. Läänemeresoome etniliste vähemuste mitme-keelne kirjandus.</i>	11
Õdagumeresoomõ rahvaveidembüisi mitmõkeeline kirjandus	19
Multilingual literature of the Finnic ethnic minorities.	20
<i>Ave Mattheus, Tiia Allas. Perremihi põvvast uma kihä tunnõtsõni – Kauksi Ülle luumistüü läbi suukahtusnuka</i>	21
Peremeeste põuast oma keha tunnetuseni – Kauksi Ülle loomistöö läbi soovaatenurga	40
From the lack of masters to the cognition of one's own body. Kauksi Ülle's works from the feministic point of view	41
<i>Eberhard Winkler. Sjögren, Wiedemann ja liivi keele sõnaraamat. Panus 19. sajandi teadusajalukku</i>	43
Sjögren, Wiedemann ja Liivi keele sõnaraamat. Pannus 19. aastagasa teadusajalukku	51
Sjögren, Wiedemann and Livonian dictionary. A contribution to the history of science in the 19 th century.	51
<i>Nikolai Kuznetsov. Vene keele mõjud komi keelele</i>	53
Vinne mõotusõq komi keelen	67
Russian influences on the Komi language.	68

KIÄ UMMA HÄÄD EI HÄÖDÄQ, TUU VÕÕRA HÄÄD EI VARASTAQ

<i>Natalia Chikina. Karjalankielinen lastenrunous Karjalan tasavallassa</i>	71
Karalakeeline lastiluulõq Karala Vabariigin	75
Poetry for children in Karelian in the Republic of Karelia	75
<i>Miikul Pahomov. Lyydin kielen kehitys kirjallisuudessa</i>	77
Lüüdikielen kohendamiine literaturas	77
Lüüdi keele arõng kirjandüsen	87
Development of the Ludic language in literature	88

<i>Natalia Kondratieva. Udmurtin kielen käyttö nyky-</i>	
yhteiskunnassa	90
Udmurdi keele pruukminõ täämbädse ao ütiskunnan . . .	95
The use of the Udmurt language in its contemporary environment	96

LÄÄNEMERESOOE ETNILISTE VÄHEMUSTE MITMEKEELNE KIRJANDUS

KARI SALLAMAA

Artiklis käsitletavate läänemeresooe etniliste vähemuste all mõeldakse läänemeresooe keeli kõnelevaid vähemusrahvaid nagu karjalased, vepslased, Rootsi Torniojõe oru nn meäkeelsed, aga ka näiteks Jäämere kaldail elavad kveenid ja Muurmani (Murmanski) soomlased, lõunapoolseist rahvaist võrulased, setod ja liivlased. Läänemere ümbruse indoeuroopa kultuure pole arvesse võetud. Eelmainitud vähemuste kõrval leiavad aga käsitlemist ka saamid. Selles artiklis on keskendunud teoreetiliste küsimuste esmasele visandumisele, kusjuures konkreetsed näited on peamiselt põhjapoolsest kirjandusest. Viljakas ja Eestis kindlasti tuntuim võro kirjandus on seekordses käsitluses kõrvale jäetud.

Etnilise vähemuse kirjandus elab laiemas kultuurikontekstis, küllalt tihedas kontaktis enamuskirjanduse ja terve enamuskultuuriga. Kirjanduse kakskeelsus või kolmkeelsus pole pelgalt praktiline nõue, vaid mitmekülgse kommunikatsiooni küsimus. Elamine mitme keele mõjusfääris, eriti domineeriva keelekultuuri omas, tähendab paratamatult seda, et tekst sünnib kahe/kolme keele koosmõjul. Kui keeled on erinevatest keelegruppidest, võib see loomingu takistada, aga samas ka hoopis viljastada. Kõik läänemeresooe kirjandused on sündinud ja elavad praegugi indoeuroopa keelte mõjusfääris ja see mõju on nende juures küllalt selgesti tuntav. Kõik Venemaa uurali kirjandused on vene keele ja eriti vene kirjandusliku süsteemi tugeva mõju all. Noor saamikeelne kirjandus on kasvanud norra, rootsi ja vene keele miljööks, kuid lisaks sellele ka soomekeelse vaimuilmaga mõju all. Mitmed saami kirjanikud on kirjutanud ja kirjutavad praegugi enamuskeeles.

Teoreetiliselt on kirjanduse mitmekeelsust uuritud üsna vähe. Kõige tuntum uurimus on Gilles Deleuze'i ja Félix Guattari *Kafka. Pour une littérature mineure* (1975), aga selle üldistavat kasutamist raskendab keskendumine Praha saksakeelse juudi vähemuskultuuri erandnähtusele Franz Kafkale. Igatahes saab Deleuze'i ja Guattari mõtteid ja eriti Kafka iseenda mõistet "väike kirjandus" kasutada

vähemuskirjanduse uurimises. Deleuze'i ja Guattari järgi on väike kirjandus alati poliitiline. Isegi kõige isiklikumad tunded ja mõtted muutuvad poliitiliseks ja seeläbi kollektiivseks. Vähemusse kuuluval inimesele tuletatakse iga päev meelde, et ta elab blokaadiolukorras. Vähemuskirjanik, kuulugu ta siis etnilisse või seksuaalsesse vähemusse, räägib ikka oma rahva või rühma eest. (Deleuze, Guattari 1976: 24ff.) Selline kirjandus toodab aktiivset solidaarsust, isegi kui teoses ilmneb skeptitsismi ja pessimismi rühma tuleviku suhtes. Nagu Kafka ise oma päevikus ütleb: "Kirjandus on rahva asi" (tsit ibid: 26).

Võime lisada, et väikese kirjanduse eesmärgiks on valmistada ette revolutsiooni – väikerahva sündi ja säilimist kultuuriautonomia toel. Väikeses kirjanduses on teist laadi võimalusi, et väljendada uusi mõisteid, tuua kohale uusi intertekste etnose mütoloogiast, ajaloost ning olmest. Mõned läänemeresoome uued kirjandused on sellele heaks näiteks, aga nendest natuke hiljem.

Deleuze ja Guattari osutavad Henri Gobard'i *kvadriglossiamudelile*. Etniline grupp elab nelja keele maastikus: (1) *Vernakulaarne* keel, enamasti emakeel, igapäevase olme keel grupi sees. See on territoriaalselt seotud kohaga. (2) *Vehikulaarne* keel, riigi ametlik keel, mis ei ole kohaga seotud, regionaalselt piiratud. (3) *Referentsiaalne* keel on etnilise või paikliku kultuuri vahend, näiteks võro keel eesti keele kõrval. (4) *Müütiline* keel, mis ühendab gruppi hingeliselt ja usuliselt. (Ibid: 34.)

Ma arvan, et suhteliselt suurtel või enamusrahvastel on need maastikud koondunud ühte keelde, näiteks soomlastel ja eestlastel. Mida väiksem etnos, seda enam on keeli eri maastike jaoks. Näiteks setod: vernakulaarne, aga ka referentiaalne keel on seto keel; vehikulaarne keel eesti keel, piiri taga vene keel; ning püha keel on kiriku-slaavi.

See, et etnilise vähemuse liikmed on, eriti just suurtes linnades, sunnitud igapäevases elus toime tulema ja õppima enamasti vehikulaarkeeles, tähendab seda, et emakeel jääb isoleeritud perekonnakeeleks, millega on raske väljendada teoreetilisi ja filosoofilisi mõtteid. Kirjanduses tähendab see seda, et vähemuskeelsed teosed jäävad enamuskeelse kirjanduse või teise riigi samakeelse kirjandusega võrreldes piiratuks ja madalatasemelisemaks. Selline on näiteks nn Petroskoi soome keeles kirjutatud kirjandus – ilma Soome kirjandusest ja

meediast saadud mõjude ja laenudeta jääks see väga palju vaesemaks, perifeerse rariteedi tasemele.

Kõikide Venemaa alal ilmuvate uurali kirjanduste vehikulaarkeel on tahes või tahtmata loomulikult vene keel. Isegi kui tahetakse kasutada ainult puhast emakeelt, on terminoloogia ikkagi võõrsõnaline. Saamlastel mõjub riigi vehikulaarkeel isegi emakeele hääldele. See tuleb eriti ilmsiks, kui võrrelda Norras ja Soomes elavate põhjasaamlaste kõnet. Ka kirjanduse detailides on näha domineerivast enamus-kultuurist tulenevaid erinevusi. Saami ühiskondlikud ja kultuuri-institutsioonid pole veel nii tugevad, et ühine saami kultuur saaks elada ainult iseenda najal.

Taani Århusi ülikooli soomlasest sotsiolingvistika professor Tove Skutnabb-Kangas on kasutanud arvuliselt ja võimu poolest ülekaaluka vernakulaarkeele kohta mõistet "tapjakeel". Maailma suurimad tapjakeeled on han-hiina, inglise ja vene keel. Aga ka soome keelt saab sellena võtta saami keelte (põhjasaami, inarisaami ja kolta keel) ning soomerootsi suhtes. Väikeste keelte revitalisatsioon ja eriti uute kirjanduste loomine on töö, mis ei ole suunatud suuremate keelte vastu, vaid mille eesmärk on väikeste kultuuride väärtuse teadvustamine tervele inimkonnale. Samavõrd tähtis kui liikide biodiversiteet, on ka keelte kultuuridiversiteet. Muidugi on teada, et puhtrahvuslikke kultuure tänapäeval enam ei ole, kui neid kunagi üldse on olnudki. Kultuuride hübriidisatsioon toimub iga päev.

Vähemuskirjanduse uurimises on Deleuze'i ja Guattari teosega võrreldes enam kasutatud Georg Kremmitzi teost *Mehrsprachigkeit in der Literatur. Wie Autoren ihre Sprachen wählen* (2004). Teoses keskendutakse ilmingu sotsioloogiliste tingimuste selgitamisele, eriti keelte prestiiži küsimustele. Vähemuskeeles kirjutamine on alati teadlik ja riskantne valik, mille põhjused on eetilised ja poliitilised. Ainult erandjuhtudel toob vähemuskeeles kirjutamine autorile suuremat prestiiži ka domineeriva kirjanduse kontekstis.

Kremnitz räägib kõikide vähemuskirjanduste *de facto* kakskeelsusest ja bikultuurilisusest, mida nüüdsel ajal võimendab veel ka meedia mõju (2004: 127–128). Lisaks sellele ulatub oma mõjudega kõikjale ka ülemaailmne vernakulaar, inglise keel, mis on teaduse ja meedia rahvusvaheline, referentsiaalne kultuurikeel. Siia on segatud ka võimu probleem: suure vernakulaarkeele rääkija tahab harva õppida vähemuskeelt ning selle rääkimisel on ta paratamatult sunnitud kommunikatiivsele lisatööle. Kui riik ignoreerib oma vähemuskeeli, on

vähemused veelgi enam vehikulaarkeelega seotud. (Ibid: 127.) Selle kohta on näiteid kõikides läänemeresoome keeltes, nii ajaloolisi kui tänapäevaseid. Vähemuskirjandus võib koguni hävida, nagu näiteks Bulgaaria türgikeelne kirjandus 1969. aastal: kirjastamine keelati, käsikirjad konfiskeeriti, raamatukogud hävitati (vt Atila 2008).

Prestiiži küsimus on keele ja kirjanduse vahekorra seisukohalt väga oluline. Iga rühma keelel on sisemine, rühmasisene prestiiž, aga ka väline, rühmast väljapoole ulatuv prestiiž (ibid: 129). Näiteks Soome saami kirjandusel, nagu kolmel Soome saami keelel üldse, on madal väline prestiiž. *Mirabile dictu* valdavalt indoeuroopa keelses Norras on saami kirjanduse positsioon tunduvalt tugevam.

Keelevalik on peamiselt funktsionaalne. Kremnitz osutab mitme näitega huvitavalt sellele, kuidas kirjanik tahab sageli valida keele praktiliste põhimõtete järgi (“Sprachwahl nach Textsorten”, ibid: 219ff), aga ka prestiižiküsimused mängivad valikus oma rolli. Laiem lugejaskond tähendab ka suuremaid kirjastusvõimalusi.

Prestiiž võib eri rühmade jaoks tähendada erinevaid asju – vähemusrühma sees võib vähemuskeelne kirjanik olla oma identiteedi väljendaja, enamusrühma silmis hoopis eksootiline kummalisus.

Hea näide keelevaliku problemaatika kohta on Bengt Pohjanen Rootsist Tornio jõe orust. Oma teaduslikud tööd teoloogina ja kirjandusuurijana on ta kirjutanud valdkondade vehikulaarkeeles – rootsi keeles. Ilukirjandust kirjutab ta esmalt soome keeles – keeles, mis on ametlik ja prestiižne naaberriigis, aga Rootsisis olnud vähemuskeel, millele alles hiljuti anti ametliku vähemuskeele staatus. Pohjaneni kirjastaja oli samuti Soomes – Oulu kirjastus Pohjoinen.

Kõige viimasena hakkas Pohjanen kirjutama oma emakeeles – meä keeles. Lingvistide arvates on see muidugi vaid soome keele murrak, aga nagu me teame – kui mingi etniline grupp tahab oma identiteedi rõhutamiseks oma murrakut keeleks nimetada, on tal selleks õigus. Praegu on Pohjaneni emakeelne looming mahukam kui soomekeelne. Ta on andnud välja ka selliseid teoseid, milles kasutab kolme keelt paralleelselt. Lisaks ilukirjanduslikule tegevusele on Pohjanen koos paari kolleegiga tegelenud meä keele standardiseerimisega (grammatika ja sõnaraamat).

Kirjanduse mitmekeelsus ei ole seotud ainult sellega, millist konkreetset keelt kirjanik kasutab, vaid ka sellega, millised keeled on veel tekstis aimatavad, tungivad tekstist läbi, vaidlevad sellega. Näiteks Rootsisis Pajala vallas elav Mikael Niemi kirjutab rootsi keeles, aga te-

ma sõnavalikus ja kultuurilistes detailides on tunda meäkeelne õhkkond, “soomlase hais”, nagu ta ise on tähendanud.

Karjala Vabariigi karjalakeelsed kirjanikud – nt Soomest pärit Nikolai Jaakkola ning vienalased Jaakko Rugojev, Ortjo Stepanov ja Antti Timonen – on kõik varemalt kirjutanud soome keeles, selles keeles on kirjutatud kõik suuremad karjala romaanid. Soome kirja-keel on pika ajaloo, korralikult väljaarenenud keel. Klassikutel, “isamõtustel” nagu Petroskois üteldakse, ei tulnud pähegi hakata kirjutama karjala viena murdes, seda kasutati parimal juhul vaid mõnede tegelaste repliikides. Kuigi soome keel oli stalinismi ajal keelatud kui fašistliku riigi keel, oli selle prestiiž ometi kogu aeg suurem kui karjala keelel. Lühikese aja jooksul prooviti siiski konstrueerida ka uut karjala kirjakeelt, kuid see katse ebaõnnestus ja õige pea naasti jälle tagasi soome keele juurde – seda enam, et see sai jälle tagasi ametlikuks Karjala-Soome Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi keeleks. Alles siis, kui Nõukogude Liit läks laiali, hakkasid karjala murrakute rääkijad luuletama ja jutustusi kirjutama omas keeles.

Samamoodi sündis ka vepsakeelne kirjandus esimesena luuletaja ja ajakirjanik Nikolai Abramovi sulest. Praeguseks on vepsakeelseid kirjanikke ja kirjutajaid kokku üksteist, lisaks sellele Soomes elav ja soome keeles kirjutav Raisa Lardot.

Tamara Staršova leiab, et Karjala soomekeelse ja soome kirjanduse vahel on suuri erinevusi. Esimene neist on kasvanud välja rahvaluulest ja omandanud lisaks vene klassikalise ja nõukogude kirjanduse ideoloogiat. (2007: 242.) Sii liituvad kohe ka määratlemise küsimused, näiteks: kas Petroskoist pärit, isa poolt vienalane ja ema poolt ingerlane Arvi Perttu on soome kirjanik, kui ta elab Lappeenrannas Soomes, aga tema teoste ainestikus ja temaatikas on veel tunda jälgi eelmise põlvkonna elust (näiteks *Papaninin retkikunta*, 2006)?

Venemaa soomekeelne kirjanikkond (sealhulgas Karjala Vabariigi kirjanikest nii karjalased kui ingeri või soome päritolu loojad) on siiani enamasti toetunud vene kirjandusele. Vähemal määral on eeskujuks olnud soome nn demokraatlik ja rahvuspärane traditsioon Aleksis Kivist Pentti Haanpääni, eriti pärast seda, kui kirjandusteadlane Eino Karhu on selle traditsiooni tähtsust rõhutanud.

Tänapäeval on soomekeelsed karjala kirjanikud pigem dialoogis Soomega. Enamus kirjandusajakirja Carelia tellijaist asub Soomes. Sven Lokka allpool lähemalt käsitletava triloogia teine ja kolmas köide on kirjastatud Soomes. Luuletaja ja rokkliüriku Enska Jakobsoni

(Jevgeni Bogdanov) adressaadiks on võrdselt nii soome publik kui Petroskoi noored lugejad ja kuulajad, tema mõjutused on ka enamasti Soomest, kus ta käib sagedasti esinemas.

Emakeele praktiline, aga eriti veel kunstiline kasutamine on enam kui tähtis, on kultuuri elu ja surma küsimus. Seda rõhutati väga tungival ka 2008. aastal Marimaal Joškar-Olas toiminud Soome-Ugri Kirjanduste Assotsiatsiooni (AFUL) 10. kongressil. Samas on oluline ka see, mida täpselt väikese keelega teha, mida selle abil ütelda. Nagu ütles Joškar-Olas komilanna Nina Obrezkova, ei piisa ainuüksi sellest, kui kirjutada emast ja armastusest, nagu noored uurali luuletajad, enamasti neiud, teevad – teemade hulka peaks kindlasti kuuluma ka poliitika, eetika, ökoloogia jne.

Eriti huvitavad on läänemeresoome kultuurialal ühe mehe kirjanused. Teoreetiliselt võib küsida, kas need üldse on kirjanused – eelkõige just seetõttu, et ühe või paari-kolme kirjaniku taustal ei ole võimalik luua terviklikku kirjanduslikku konteksti, vaid sel juhul tuleb juba toetuda suuremate keelte kirjanustele.

Järgnevalt tuleb juttu kolmest autorist. Alf Nilsen Børsskog on esimene norra kveenikeelne kirjanik (norrakeelseid kveeni kirjanikke leidub paar-kolm tükki). Tema jutustussarjast *Elämän jatko* on ilmunud juba kaks köidet (2004 ning 2006). Kultuuripoliitiliselt on tähtis, et need on kirjastanud väike saami kirjastus Iðut. Ehkki Børsskogi teosed ei ole proosapoetika mõttes esteetiliselt eriti väärtuslikud, on nad tähtsad kirjandusliku keele sündimise algatajana: Børsskog leiab oma sõnavarast uusi võimalusi, kveeni keel avaneb esimest korda laiemas kirjanduslikus vormis.

Jääb vaid küsimus: kas Børsskog on kveeni kirjanduse algus või lõpp? – ta on vana mees ja kirjutab põhirealismis kaudu minevikust. Kveeni kirjanduse tõeline sünd sõltub siiski keelekultuuri elustamisest ning kveeni liikumise tulevikust. Norrakeelsest kultuuriruumist peab võrsuma noori autoreid, kes jutustavad ja luuletavad kalatehastest, NATO manöövritest ja kolme hõimu kohtumisest, tehes seda kveeni keeles ja postmodernistlikul viisil.

Teistest läänemeresoome ühe mehe kirjanustest mainin Sven Lokkat (1924–2008), kellelt on ilmunud dokumentaalne triloogia *Muurmannin suomalaisia* (1993, 1999, 2007). Selle esimene köide oli kakskeelne, autor oli kirjutanud samade kaante vahele ka venekeelse variandi.

Karjala lüüdi kirjanduse ainuke esindaja on Soomes elav Miikul Pahomov. Lisaks kahe luulekogu ja evangeeliumitõlke avaldamisele on ta viimastel aegadel tegutsenud aastaraamatu Lüüdilaine peatoimetajana ning Kuujärve folklooriansambli Pit'krandaane rahvalaulukogu ja CD-plaadi toimetajana (2007).

Enska Jakobson räägib teadlikult etnofuturismist, nii nagu ka Miikul Pahomov. Nüüdseks kahekümneaastane etnofuturism on üks kõige viljakamaid esteetilis-kultuuripoliitilisi programme. On ehk hea siinkohal meelde tuletada, et etnofuturism sündis Tartus 1989. aastal, Eesti iseseisvuse taastamise protsessi aegadel, ning selle algatajateks olid Kauksi Ülle ja Karl Martin Sinijärv. Piret Viires iseloomustab liikumise ideid nii: “In ethnofuturism the identification with the whole world was achieved through the nation. The same, ethnofuturistic ideas are referred to in the term nationalistic cosmopolitanism, /---/. So, to sum it up, ethnofuturism can be called a local, peripheral and provincial outgrowth of postmodernism” (Viires 1996: 237, vt ka Sallamaa 2003).

Etnofuturism on laienenud peamiselt Vene sugulasrahvaste etnopolitiiliseks programmiks – eriti Udmurtias, aga ka mujal. Mina isiklikult olen 15 aastat mitmes sõnavõtus propageerinud etnofuturismi ja rääkinud sellest kui väikeste kirjanuste päästjast. Muidugi ei ole etnofuturism mingi imeeliksiir, aga väikeste kultuuride arendamisel võiks siiski arvesse võtta selle peamiseid printsiipe: traditsioonilise ja oma ühendamine ülemaailmsega, kohaliku ja globaalse liit, teiste etnokultuuride head eesmärgid jne. See sobib eriti uurali rahvastele, sest nende keelefilosoofia põhineb mitte-indoeuroopa keelesüsteemidel, nagu omal ajal rõhutas Uku Masing ja hiljem tema õpilane Jaan Kaplinski.

Järgnevalt võrdlen eesti sõna *algupära* ja saksa sõna *Ursprung*. “Alghüpe” on põhimõtteliselt täiesti eri laadi alguse ja lõpu ühendamine. Jaan Kaplinski peab soome-ugri filosoofiale omaseks selliseid jooni nagu konkreetsus ja nominalism kontseptuaalses mõtlemises, induktiivsus osadest tervikuni (vastupidiselt indoeuroopa deduktiivsusle tervikust osadeni) jne. Seepärast, et Heidegger oli sakslane, saigi ta mõelda ainult saksa terminoloogia kaudu; kui ta oleks olnud mordvalane, oleks ta mõtelnud täiesti teistmoodi. (Kaplinski 2001: 7–10).

Keelde ja kultuuri võib suhtuda kolmel erineval viisil: (1) nostalgiliselt, (2) võidledes ja (3) utoopiliselt. Minu arvates on etnofutu-

rismi võtmeks see, et nostalgilisest kadumise kultuurist (“viimased liivlased”, vadjalased jne) minnakse utopia kaudu üle hoopis teise punkti – punkti, mille kaudu mõjutada keelekultuuride revitalisatsioonini siin ja praegu.

Liivi renessansi esitletakse mõnikord kui näidet õnnestunud etnofuturistlikust projektist. Tartus õppinud luuletaja Valt Ernštreit ning Viljandi kultuurikolledžis pärimusmuusikat õppinud ja praegu maailmamuusikat loov Julgi Stalte on mõlemad olnud etnofuturismi ideedest sügavalt mõjutatud. Nende ja mitmete teistegi liivlaste hulgast pärit lätlaste kaudu on kadumasolevate “viimaste liivlaste” asemele tulnud “esimesed liivlased”, uue liivi kultuuri loojad.

Sellega saaks küll veelgi edasi minna. Kui Valt Ernštreit ja mitmed teisedki juba luuletavad Kuuramaa liivi keeles, siis – kes teab – võiks revitalisatsioon toimuda isegi salatsiliivi keeles. Nagu ütleb Karl Pajusalu Oulu ülikooli soome keele professori Helena Sulkala juubeliväljaandes: “Muidugi oleks keele tulevikule kõige parem, kui leiduks neid, kes võtaks vaevaks salatsiliivi keelekuju sedavõrd selgeks õppida, et saaks selles omavahel suhelda, olgu siis esialgu kasvõi virtuaalses reaalsuses” (2007: 226). Kes teab, kas kunagi ilmub mõni noor läti luuletaja, kelle põues hakkaks salaja salatsiliivi Pivalind lendma ja laulma.

Kirjandus

Atila, Jorma 2008: *Bulgarianturkkilainen romaani 1960-luvulla.* Turun yliopiston julkaisuja C 276.

Deleuze, Gilles, Félix Guattari 1976: *Kafka. Für eine kleine Literatur.* Übers. Burkhart Kroeber. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

Kremnitz, Georg 2004: *Mahrsprachigkeit in der Literatur. Wie Autoren ihre Sprachen wählen. Aus der Sicht der Soziologie der Kommunikation.* Wien: Edition Praesens.

Pajusalu, Karl 2007: Kuidas äratada keelt: salatsiliivi väljavaateid. Harri Mantila, Merja Karjalainen & Jari Sivonen (toim.): *Merkituksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin.* Juhlakirja professori Helena Sulkalan 60-vuotispäivänä. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 79. 211–227.

Sallamaa, Kari 2006: Etnofuturismi toiselle vuosikymmenelleen. Liisa Saariluoma, Tarja Pakarinen ja Piret Kruuspere (toim.): *Viron kirjallisuus vuosituuhannen vaihteessa. Postmodernia ja modernia.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 905. Helsinki. 154–171.

Starshova, Tamara 2007: Suomen kielen vaiheista Karjalan tasavallassa. Harri Mantila, Merja Karjalainen & Jari Sivonen (toim.): *Merkituksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin.* Juhlakirja professori Helena Sulkalan 60-vuotispäivänä. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 79. 229–245.

Viies, Piret 1996: The phenomenon of ethnofuturism in contemporary Estonian literature. Heikki Leskinen, Risto Raittila, Tõnu Seilenthal (red.): *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum,* Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars VII, Litteratura, Archaeologia & Anthropologia. Jyväskylä: Moderatores. 235–238.

Internetiallikas

Kaplinski, Jaan 2001: Wenn Heidegger ein Mordwinier gewesen ware... <http://jaan.kaplinski.com/translations/mordwinier.html> (10.09.2009).

Kari Sallamaa: Õdagumeresoomõ rahvaveidembüisi mitmõkeeline kirändüs

Artiklin kaetuisi õdagumeresoomõ rahvaveidembüisi all mõtõldas õdagumeresoomõ kiili kõnõlõjit väikeisi rahvit nigu kafalasõq, veps-läseq, Roodsi Torniojõõ oro nn meäkeelidseq, a ka näütüses Ijämere veeren eläväq kveeniq ja Muurmani (Murmanski) suumlasõq, lõunõ-poolitsist rahvist võrokõsõq, setoq ja liivlasõq. Õdagumere ümbrekunna indoõuruupa kultuurõ olõ-õi taaha mano võet, a tuu iist kaias artiklin ka saamõ.

Seon artiklin om tett teoreetiliidsi küsumüisi edimäne vallalõkirotus, kohe om mano pant näüdüssit päämidsest põhapoolitsõst kirändüsest. Häste viläläne ja Eestin nigunii kõgõ tunnõtumb võro kirändüs om tan seokõrd kõrvalõ jätet.

Kari Sallamaa: Multilingual literature of the Finnic ethnic minorities

Here, the Finnic ethnic minorities are the national minorities who speak Finnic languages, i.e. the Karelians, Vepsians, Meänkielispääteläne speakers in the Torne River Valley in Sweden, likewise the Kvens who live on the banks of the Arctic Ocean, and the Finns in Murmansk. The Võro and Seto people and the Livonians are counted as the Baltic-Finnic ethnic minorities as well. The Indo-European cultures around the Baltic Sea have not been considered here. Still, the Sami people have been taken into account in the present discussion.

The article is focused on the preliminary sketching of some theoretical questions. Concrete examples have been mostly taken from the northern literature. The prolific and well-known Võro literature has been excluded from the present discussion.

Key-words: *literature, European minorities, Finnic minorities*

PERREMIHI PÕVVAST UMA KIHÄ TUNNÕTUSÕNI – KAUKSI ÜLLE LUUMISTÜÜ LÄBI SUUKAEHTUSNUKA

AVE MATTHEUS, TIIA ALLAS

Kauksi Ülle luumistüü arotamisõl survas suulinõ kaehtuskotus hinnäst õkva ku pääle – naanõ uma egasugutsin rollõn ((vanajimä, tütar, lauluimä, muusa, armastõdu, hindätiidlik toimõndaja jne) om päätegeläne pallõdõn kiränigu teossin; romaanin “Paat” (1998), jutukokõn “Säng” (1997), “Huvv” (2000) ja “Uibu” (2003), luulõkokõn “Kesk umma mäke” (1987), “Hanõ vai luigõ” (1989) “Agu ni eha” (1995), “Kuldnaanõ” (1996), “Nõsõq rõõmu mõrsija” (2001), “Käänüpäiv” (2003) ja näütemängõn “Tandsaja ja pühälik” (Kauksi, Kivisildnik 1996), “Pühäk” (Kauksi, Kivisildnik 2006), “Taarka” (2004). Naisiga üten toimõndasõq muidoki ka meheq – abikaasaq, pojaq, vanaesäq ni armukõsõq, a vastavaidlõmalda kuulus naasõlõ kiränigu päätähelepano. Inämbüs Kauksi Ülle teossit omgi kirotoõ naasõ kaehtusnukast, a taa tähendä-i, et tä tekstiq õkva väega feministliguq olõssi.

Määndseq naaq Kauksi Ülle luuduq naasõq (ja meheq) ommaq? Ku kariaq timä teossit aoluulidsõn arõngun, sõs kargasõq silmä mitmõq esiqerälidseq aspektiq. Näütüses om tekste ilmunisõ kõrran võimalik silmädäq naistegeläisi kõrd-kõrralist emantsipiirumist, vallalõ ütlemist patriarhaalsõ ütiskunna normõst, muutumist esiqtiidlikumbas ni esiqsaisvambas. Muu siän või tuud naistegeläisi tõsõssamist nätäq naasõ muutunun kihätunnõtusõn, inämbän huvin vannõimmi tarkuisi ja tiidmiisi vasta vai ka tuun, et miissuust perrätulõja, tulõvadsõ (talo)perremehe asõmal om Kauksi Ülle loomingun kõrrast inämb vällä kerkünüq imä ni tütre vaihõkõrd. Ku Kauksi Ülle teossit aoluulidsõn arõngun kariaq, tsuskas silmä ka umaeloluulidsõ (autobiograafilidsõ) matõrjali kõrd-kõrralinõ taganõminõ tervit rahvit vai suurõmbit inemiisigruppõ pututavidõ teemadõ iin (“Taarka”, “Käänüpäiv”).

Artikli edimädsen jaon uurimi pääasäligult Kauksi Ülle tegeläskujjõ ja kujotõduid sündmüisi, tõsõn jaon kaemi, kuimuudu om muu-

tunuq (nais)tegeläisi kihä- ja hindätunnõtus. Lõpõtusõs arotami tuu üle, kuis iinpuul kõnõlduid muutuisi võisi seletäq.

Laisaq meheq ja naasõq ku ilmasambaq

Kõgõst Kauksi Ülle loomingust juusk läbi idee naasõst ku ilma-sambast ja kogokunna kuunhoitjast. Naanõ om perre ni ütiskunna alostala, kimmäs tugi, kink nõal püsüs elo. Umin teossin kujotas Kauksi Ülle nii maal ku liinan elävit naisi, miiq- ja vanaaoliidsi naisi, nuuri meheleminemise iän näiokõisi, latsi immi ja naisi, kiä mõistvaq suunadaq nii tsaarõ ku laõo rahvahulkõ ello (B. J. v. Krüdener).

Kõik Kauksi Ülle päämädsõq naistegeläseq ilmutasõq märkmist-väärt tegüsüst nii noin tõin, miä jääseq kodosaino vaihõlõ ku ka naist välläpoolõ. Nii hoit “Paadi” päätegeläne Ainu kimmä käega kõrran umma majapidämist, kandsõldas mitmit miihi ni latsi ja käu ka viil kařalauta lehmi nüsmä. Perämäst tä joht sukugi taha-i, a tuud sund väevõimuga tegemä vahtsõnõ Vinne valitsus. “Hoovi” umaeloluulii-dsi (autobiograafilii) sugõmidõga mina-kõnõlõja tiin perrele lisa-rahha asotusõ kontorin massinakirä- ni tõlkõtõu tegemisega, niisama-tõ tulõ toimõ kortina remontmisõga ja puiõ vařo ala kandmisõga. “Uibu” päätegeläne Anna, kiä om niisamatõ kiränigu *alter ego* muu-
du, tüütäs raadiotoimõndusõn, et “kotust äřq pässeq, pässeq mehe nägemisest, pässeq Ponti perrä ikmisõst, et mitte inämb viirdüdäq määntseleq suhtõlõ, tetäq tüüd, tiiniq esiq perrele rahha, ollaq esiqsaisõv.”¹ (Kauksi 2003: 38) Anna olgõ pääl om inämbüs rahalii-dsi välläminekit, selle et “miis osf arvutiid vai parand vai vahef vällä autot. Süük ni kortin ni rõivaq ku telefoñ tulliq iks naasõl massaq. Anna olf muidoki q kuulnuq, et mynõl massiq meheq kortina iist vai myni and esikiq naasõlõ rahha, a no timä mehel olõ-õs nafalt kavvas tüüdkiq. A määntse võla tä olf võtnuq.” (Kauksi 2003: 10jj) Ku kirä-nigu proosat lukõq, näemi, et midä illatsõmbal aol om teos kirotõt ja midä vahtsõaolidsõmbaq ommaq kujotõduq sündmuseq, tuu inämb muutusõq Kauksi Ülle naasõq esiqsaisvambas ja esiki tahtvaq kotost äřq päsedäq ja umma ello esiq rihti q.

Pääle latsi iist hoolitsõmisõ, egäpäävätside majapidämistöie tege-mise ni leeväraha tiinmise tulõ Kauksi Ülle naistegeläisil sakõst kan-

¹ Kauksi Ülle teossist peri tsitaadõn om hoiõt alguperälist kiräviit. Kuna esiq aol ilmunuq teksti q pruukvaq esiq ortograafiat, olõ-i naidõ kiräpilt üteline.

dsõlda q ka ummi vanõmbit (nt Kauksi 1997: 7jj) vai pakkuq üümajja, rõivit ni söögipalakõist sõbrolõ vai võõrilõ inemiisile (Kauksi 1997: 1jj, Kauksi 2003: 19jj). Arvu saiaq, et säändene rassõl aol mitmal puul rabaminõ käu ütele inemisele üle jõvvu ja tuuperäst lõvvüski teksten aig-aolt vihjit üürivõlgo (Kauksi 1997: 3), kasina söögipooli-dsõ, kehväkeisi rõividõ (Kauksi 2000: 18, Kauksi 2003: 43) vai hoo-biski humanitaarabi pakkõ kotsilõ (Kauksi 1997: 4; Kauksi 2000: 22, 32jj). Umõta saavaq naaq naasõq elon toimõ, kukki tunnistasõq sa-kõstõ, et inämb ei tahaq vai ei jõvvaq (kaeq “Uibu” Annat).

Silmänakkavalt ettevõtliguq ommaq ka Kauksi Ülle aoluulii ds iinkujõ perrä luuduq naistegeläseq. B. J. v. Krüdener jätt maaha saiusligu ettekirotusõ ni jaga jumalasõna mano külärahvalõ ka süüki ni rõivahilpõ. Seto lauluimä Taarka jõud vaesusõst ni külärahva halvaspandmisõst huulmalda üles kasvataq uma latsõ ni võitaq perä-kõrd ka kogokonna lugupidämise.

Naisi ettevõtlikkus ja tragi olõk jääseq esiqeränis silmä laisko ja hinnästtäüs miihi kõrval, kiä hoitvaq pallo sakõst kõrvalõ umist esä-ni abikaasa kohussist vai pakõsõq naidõ iist/asõmal ammõditüüle. “Hoovi” mina-kõnõlõja tunnistas: “A süküs tull ja huuvi tuudi jälleqki puukuurma kuurma perrä [...] Noq miis, ku tiid, et puid tuvas, tege tüü man pikä pääva vai ku täl tüüd ei olõq, kaoss lihtsalt. Ei tiiaq, mille tä puid pelgäs.” (Kauksi 2000: 41jj) Niisamatõ mõista-i Kauksi Ülle kujotõduq meheq sakõst tetäq nn harilikkõ miihitõid. “Uibu” Anna miis mõista-i ust parandaq (Kauksi 2003: 18) ni koto remonti q, a um tuuist hää käpp puutrimängen. “Hoovi” minakõnõlõ-ja miis, kiä kutsutas maal naasõ koton appi tsika tapma, satas tsia-jalgo hoitõn kokko (Kauksi 2000: 20).

Sääntseq hädidseq olõ-i Kauksi Ülle teossin õnnõ miiq ao meheq, a niisamatõ innembäidsi põlvkundõ umaq. “Sängü” mina-kõnõlõja suust kuulõmi: “Mu vanaimäl jäi miis sõtta ja nii tä tegi kyik tüüq /---/. Katust tä väläspuult es lüüq ja muq aigu ka inämp kartold es künnäq, a muido ei mälehtë, et miihi väega vajja olõs lännüq.” (Kauksi 1997: 54) “Hoovin” üteldäs nii: “Ku lehm olf kana äřq astnu, sys vanaesä ollõv kirvõs käen äřq mõtsa hernekeppe tegemä rutanu. Kana vaivõl, vaivõl, vanaimä olf kaenuq, kaenuq, no sys pidänü kana esiq äřq koksama.” (Kauksi 2000: 20) Näemi, et tõõliidsi perremi ihi põud olõ-i perämädsel aol tegünüq, a joq ammuskinõ hädä.

Tüüpiline om Kauksi Ülle teksten ka tuu, et meheq võta-i latsi kasvatamisõst ossa, mõnõq naist jätväq naasõ jo inne latsõ sündümist

maaha. Nii om “Sängü” mina-kõnõlõja imä olnuq latsõga tütrik, a timä vanaimä olf pillimiis maaha jätnuq, ku tä säitsmetõistkümneaastadsõlt last uuf (Kauksi 1997: 15). Taarka latsi esä Vasso julgu-i naist ega ummi latsi tunnistaq külärähva halvaspandmisõ peräst. Miiq ilma mihi hädä om sakõst tuu, et nä olõ-i esärollis moraalsõlt ega sotsiaalsõlt viil valmiq. “Vaenõ lats, no pallo tälgig Nilsiga essä olf. Tä es kynõlaq jo näidegaq, es jalodaq, es mängiq, es ostaq näile midägiq” (Kauksi 2003: 46) märk “Uibu” päätegeläne Anna ummi latsi esäst. Ja nii tulõgi täl hindäl naadaq pojälõ oppama “automarkõ, et tuu tiissäsi noid sama häste, ku tõsõq poisig latsiaian, kinkalõ näide esäq noid opassiq.” (Kauksi 2003: 62)

Kauksi Ülle luudulõ mihi-kujutusõlõ pand punkti tuu, et pallosit mihipoigõ kujotõdas ku taplõjit (Kauksi 2000: 38), viinanõnno (“Paadi” Ainu pojaq ja naidõ sõbraq) vai ku umalõ naasõlõ truudusõ-murdjit (Kauksi 2003: 8j, 26).

Edimält kariaq või sääne mittetraditsioonilnõ must-valgõ olõgikujutus, kon tegüsile naisilõ säädüseq vasta laisaq vai kehväkeseq meheq, vällä paistaq feministlik, a ku kariaq lahenduisi, miä Kauksi Ülle probleemile pakk, näemi, et nuuq ommaq timä innembäidsin teossin kinniq traditsioonilidsõn patriarhaalsõn suu-süsteemin, a peränpoolõ ilmusõq täl joba tõistmuudu lahendusõq. Traditsioonilidsõn suu-süsteemin andas mehile nii perre seen ku ka tuust välänpuul päälõgu kotus, a naasõq, olkõ nä sõs näide mihi imäq, tütreq, sõsaraq vai naasõq, toimõndagu mihi hääs ja näide sälätakan ni püsügu kodosaino vaihõl. Ku uma innembäidsin teossin pakk Kauksi Ülle laisko mihi hädäle lahendust vahtõ perremehe kasvatamisõga ja pand kõik luutusõ poigõ pääle, sõs vahtõmbin teksten muutusõq tähtsambäs tütreq.

Poja-kultusõst tütride hindamisõni

Mitmist Kauksi Ülle vanõmbist teossist jääs kõlama mõtõq, et ku esä ja vanaesä ommaq ludriq, avitas naisi olgõ pääl olõvat rassõt ello vällä kannataq usk parõmbidõ ja õigidõ perremihi päälekasumistõ. Naid vahtsiid perremihi luutvaq Kauksi Ülle käpeq naasõq esiq hindäle kasvataq, selle et usk õigidõ mihi vaiaminekihe ja võimalikkustõ olõ-i koheki kaonuq. “Uibun” üldäs õkvasõnno: “Perremeheq. A noid jo ei olõqkiq. Tä miis ei olõq peremiis. [...] A poig. Mino poig.

Ku perremihi ei olõq, tulõ jo poig peremehe kasvataq.” (Kauksi 2003: 72)

Tähtsä roll vahtsidõ perremihi kasvatamisõl om vanaimmil, kiä mälehtäseq, määne olf elo sõs, ku viil peeti kinniq vana ao kombist, meheq mõistiq tetäq kõiki töid ja olliq perre ni küläkogokunna keskpunktin. Kauksi Ülle edimädsen luulõkogon “Kesk umma mäke” om laul, miä kõnõlõs liina lännüst pojast, kedä kutsvaq kodo tagasi kõgõ-päält sõsar, sõs imä ja esä, a õnnõ vanaimä lausminõ, et “Kes noorõh kodo unõhtas, / tuu vanah väherdäs unõlda’...” (Kauksi 1987: 34), mõos nii kimmäle, et pojapoig kodo tagasi püürd. Romaanin “Paat” saa päätegeläse Ainu tütar Hele poja, kinkalõ pandas talo perrä nimi Tennüs. Tuust huulmalda, et täl essä olõ-i, et tä om niüldäq tütrigulats, kujonõs vanaimä tahtmisõ perrä Tennüsesst elo edesiminekit, parõmbat tulõvikku – miä õigõ ja hää minevigu muudu! – sümboli-siirjä kujo. Tan või nätaq ütisiisi A. H. Tammsaare “Kõrboja peremehega” (1922), mink ütes päämõttõs om vahtõ perremehe kasvataminõ kasvai sannanaasõ pojast.

Pojaq mängväq Kauksi Ülle vanõmbin proosateksten ülepää tähtsät rolli. 1995. aasta “Loomingu Raamatukogun” ilmunuq kogomik, kon katstõist eesti naist kirotasõq kirjo umilõ lähkeisile inemiisile vai ka vällämõtõlduilõ kiräsõbrolõ, om Kauksi Ülle saatnuq uma kirä pojale (kaeq Kauksi 1995a). “Uibu” nakas poja sündümise-sünnütämise seletämiseqa, miä huulmada tuust, et latsõ esä om hofo ja luutusõlda puutrisõltlanõ, om sõski väega õnnõlik sündmüs Anna elon. “Hoovi” päätükk “Ninniq imäle” kõnõlõs pojast ja tuu kaotamise pelgüsest, selle et lats olõ-i tulnuq õigõ ao pääle kodo. Lõpus poig sõskina tulõ ja imä saa “edimädsseq lilliq pujakõsõ käest” (Kauksi 2000: 30). Miä tuust, et varastõduq. Ka “Paadi” Ainu om uhkõ uma kolmõ poja üle, kukki nä ommaq külärähva meelest opmisõ jaos pallo kalõ pääga, kuulsaq ku “joodiguq ja väidsetõmbajaq” (Kauksi 2003: 125) ja pesväq vaesõumas uma lihadsõ sõsara latsõ esä. Mihi sääne üllenpidämine või tundudaq täambädele lugõjalõ muidoki mõtsik, a nigu Hinrikuse Rutt om märknüq, om “Paat” hää näüdüs postkolonialistligust kirändusest, miä näütäs, kuimuudu Ainu ja tä perre vanaolinõ maailm, miä eläs luudu ja muistidsõ küläkogokunna säädü perrä, vastandus traditsioonõlda maailmalõ vai tsivilisatsioonilõ, mink vastusõs om tan teossõn Vinne võim ummi käske ja kiildmiisiga (Hinrikus 1999).

Ku Kauksi Ülle kujotõdul imäl om mõlõmbast suust latsi, sõs saavaq nä vanõmbin teossin sakõst parõmbalõ läbi ummi poigõga ku tütridega (kaeq “Paat”, “Uibu”). Vahtsõmbin ilokirändüsligen teossin, niisamatõ Kauksi Ülle perämäidsi aastidõ aokirändüsartikliin (nt kirotusõq “Eesti Naasõn”) näemi, et suhtuminõ poigõhe om muutunuq ja kõrrast tähtsambäs lätt tütride ja ülepää naisi umavaihõlliidsi läbikäümüisi osa naasõ/imä elon.

Muutusõq tulõvaq vällä edimält luulõn, a saavaq mi meelest kõgõ suurõmba üldistüsväe Kauksi Ülle perämäidsi aastidõ draamateossin ni aokirändüsligen märgotuisin. Ku kiräniku edimädsest luulõkogost “Kesk umma mäke” lövvämi õnnõ mõnõ ütsigu luulõtusõ, miä om pühendet tütrele, sõs 1990. aastidõ keskpäiga rahvaluulõaineliidsin lugulaulõn (ballaadõn), miä ommaq ärq trükidüq kogomigun “Kuldaaanõ” (1996), tulõ naasõ teema joba tävvelidsembält sisse. Ja 2001. aastaga luulõkogon “Nõsõq rõõmu mõrsija” lövvüs umajago palfo tähelepandmist väärt tekste, miä kõnõlasõq imä ja tütre läbisaamisõst, niisamatõ murrõst seoilma nuuri naisi elokombidõ ja harinõmiisi peräst. Näütüses om luulõtuisijoro “Vaesõq latsõq” säsus imäarmastusõ ilo ja murrõq, imä oppussõnaq tütrile (“Imä oppas”, “Miä maq tütreq teile ütle”). Murrõst seoilma nuuri naisi käekäügi peräst, kiä ommaq jätedüq virtuaalsidõ kasvatajidõ ni moodu- ja ilotüüstüse asatundjidõ kätte, kõnõlas kogomigu luulõtus “Jummalhoitku” (Kauksi 2001: 50). Kuna taa tekst saa Kauksi Ülle vahtsõmbidõ, miq aost kõnõlavidõ teossidõ säädüsel kaeq et programmilidsõ tähendüse, olku taa siinkotsil tävvega ärq tuud:

“Jummal hoidku toda näido
Maarja kaicku toda kapo
Kiä piät elämä miq aigu
Ärä värmitäs täl hiusa
mahaq lõigatas kossakõsõ
toonitadas tukakõnõ
Ärä rikutas klaariq näoq
puna puistatas palgõlõ
sinet säetäs silmä pääle
kidsutassõ kulmukõisi

Ümbre tettäse rinnakõsõ
kellel palfo pantas pääle
kinkal liiga lisatassõ
silikooni süstitässe
rasvakihti imetässe
celluliiti haetassõ
äräq lõigatas kindsukõsõq
tagaocaq tahvicadas
ei jääq kotost tugõdagi
ei jääq perst peeretädä.”

Taan laulun om juttu seoilmaigsõst naasõst, kiä om kõikvõimligõl viisel moodu- ni ilotüüstüse ofas tett, tarvitamismisütiskunna ohvris

muudõt. Märgilidseq ommaq laulu sõnaq “ei jääq kotost tugõdagi”, miä kõnõlas külh innekõkkõ miqilmaigsõst iloideaalist – perispeenükeseest naasõst –, kinkal olõ-i küländ rasvakihti, a tuu kaotsi lännü toe all või mõtõldaq ka naasõ vällä kiskmist tä loomuligust olõkist ni eloviiest. Niimuudu kaotas naanõ uma luuva ja ello edesiviivä olõgi ja kõik ilm satas kokko. Murrõst seoilma naisi muutunu elotunnõtusõ ja vannoimmi tarkusõst kavvõndalõ kasunu üllenpidämise peräst ommaq kantuq ka Kauksi Ülle märgotusõq, miä ilmusõq 2008. aastaga suvõst aokirän “Eesti Naine”. Märgotuisin kõnõlas kiränik rahvarõividõ ilost, luudusõga üten taktin elämise rõõmust, käsitüümõistmisõst ja hindätetüisi tüüriisto, rõividõ vai uman aian kasujidõ kasvõ tähendüseest naasõ jaos. Ekka artiklihe om käkit nõvvo tuu kotsilõ, kuis seoilma imä saassi umilõ tütrile naid vanno ellojäämisoppuisi edesi andaq. Niisamatõ tulõtõdas tan iks ja jälleki miilde, ku tähtsä om kuuludaq lähküisi naisi kogokunda, miä om üteliidsi pisokõnõ kõiki ilma naisi üttesäädjäst “Suurõ Imä sõsar-kunnast” (Kauksi 2008: 138). Võimalik, et märgotuisi ilmuniskotusõst – naisiaokiri – tulõ ka tekste esieräline hoiang, a saa-i vasta vaiõldaq, et Kauksi Ülle om perämäidsil aastil ilmutanuq tõid, miä kõnõlasõq selgele tuust, ku tähtsä um immi ni tütride, perre vai terve rahva vannoimmi ja näide naissuust perrätulõjidõ läbikäümine.

Hääs näüdüsses Kauksi Ülle tähtsäspidämiisist om illohallõ näütemäng “Taarka” (2004), miä om täämbädses jõudnuq nii tiatripüüne pääle (2005) ku ka veidüq muudõtult kinno (2007). “Taarkan” kujotõdas muu hulgan ka imä ja tütre (Taarka ja timä imä ni perän Taarka ja timä tütär Tafo) ni esiqsugudsõ sotsiaalsõ staatusõga naisi (abielonaanõ vs latsõga tütrik, ämm ja minnij, lauluimäq umavaihõl jms) umavaihõlliidsi suhtit, miä küünüseq armastusõst ni huulmisõst hõelusõ ja halvatahtlikkusõni. Eski ku naissuhtõq olõ-i tähelepandmisõ keskpunktin teksti sündmüisi tasandil, saami naist teedäq lauluimmi leelotamisõ kaudu, selle et laul käü seto naisi egapäävatoimõnduisi mano (nt pulma- ja kafalaul, sannakütümise laul jpt).

Näütemängo sündmüseq löudvāq asõnd 19. aastasaa tõsõn poolõn ja 20. aastasaa algusõn, ku mi maal valitsivaq patriarhaalsõq perresuhtõq: meheq kontrollõq nii naisi egapäävatoimõndusi ku ka kihälisello (seksuaalello). Taarka, kiä om esä kaardimängokire ni juumisõ peräst umast kaasavarast ilma jäänüq, tougatas matõriaalsõst rikkust hindavast küläkogokunnast vällä. Umõta tii-i Taarka naist naisi piirdjist ja alandajist normõst vällä. Tä om päälennakkaja naanõ ja imä,

kuiki eläs külh tötöstõ sakõst asitsõn viletsüsen ja vaimlidsõn ärq-lõigatusõn (isolatsioonin). Teno kimmäle meecele ja uma eräkõrdsõlõ lauluannilõ jõud Taarka vasta naadaq traditsioonilidsõ ütiskunna normõlõ ja timäst saa tõõlinõ edeimä, naanõ suurõ algustähega, kinkast võissi iinkujjo võttaq täämbägi.

”Taarka” ja tõsõq Kauksi Ülle näitemängoq (”Pühäk”, “Kalmõnäio”), niisamatõ perämäidsi aastidõ esseistiga ja luulõq (kaeq näütüses eestikiilse tõlkõluulõkogomigu päälkirjä “Emaemamaa” (2005)) näütäseq tõsõssaamiisi kiränigu karakterikujotusõn. Ku innemb panti kõik luutus poigõ pääle, kiä teesi elo vahtsõs ni hoiyasi ütiskunda kuun, sõs perämäidsi aastidõ teksten kerküs üles imä perrä perimüslini ja naisi kogokonna teema ni rõhutõdas arhetüüpside edeimmi vai Suuri Immi tähtsüst. Muutusõq Kauksi Ülle tegeläisi luumisõ ja mihi-naisi suhtidõ kaardistamisõ man tulõvaq vällä ka sis, ku kaiaq, kuis kujotõdas teossin kihälist armastust (seksuaalsust) vai kuis tundvaq tegeläseq umma kihhä.

Kuis kihä kõnõlas?

Perämäidsil kümnendiil ommaq kihä ja kihälisüse küsumüseseq nõsnuq nii feministligõ teoorijidõ ku ka interdistsiplinaarsidõ kultuuriuurmiisi keskkotussõhe (kaeq Palin 2003, Koobak 2005/2006, Noormets 2008).

Feministligu põhaga uurjaq püüdväq lahkuq õdagupoolitsõn kultuuriruumin valitsõjat katõlist märkmist, minkan naist ja naasõlikkust kõüdetäs innekõkkõ kihälisüsega ja miist ni mehelikkust kihäst korgõmbalt väärtüstedü vaimsusõ ni mudsuga. Teoretiguq juhtvaq samal aol tähelepanno toolõ, et aastatuhandit om Õdagumaa ütiskunna tunnistõt õnnõ ütte kihhä – mehe umma –, minka võrrõldõn om naasõ kihä kõgõ puudulik, psühhoanalüütilidse terminoloogia perrä kastreerit vai lihtsäle ilma egasugudsõ umaette tähenduseldä. Feministlik kihä-uurminõ um umas tsihis säädnuq valitsõva patriarhaalsõ ideoloogia dekonstruiirmise. Tuu man tahtvaq üteq uurjaq ärq hoitaaq naasõsusõ samastamist kihäga (nt Judith Butler) ja tõsõq tsihtväq umaq jõupingutusõq naasõ kihä, laembalt naasõ (elo)kogõmusõ väärtüstämisele, taalõ umaette tähendüse andmisõlõ (nn prantsusõ kuulkunna teoretiguq).

Täämbäde ao kihä-uurjaq rõhutasõq, et mi tiidmist vai arvoosamist kihäst olõ-i olõman õkva, a tuu om ant keele, mitmasugu-

maidsi representatsiuunõ vai diskursiivsidõ praktikidõ kaudu, minkast üts om kirändüs. Kirändüslikke tekste analüüsen saami aimu, määndseq ommaq ütiskunna ütäl vai tõsõl aol masnuq kihä-arvosaaamisõq, määntside säädüisi vai normõ perrä ommaq kihälidseq praktigaq käünüq, kuis om esiqsugutsit kihhi jaet jne.

Naissuust kiränige loomingust luutvaq feministliguq uurjaq löüdäq märke esiqerälidsest naasõ kihä(kogõmusõ)st, miä om miisautoriilõ tundmalda ja n-ü meheligu loogika puult “rikmalda”. Nii ommaki prantsusõ feministiq iinotsan Lucy Irigaray, Hélène Cixous’, Julia Kristeva, Sarah Kofmani jt nii umin teoretiliidsin tõin ku ka ilokirändüslidisin teksten pühendänüq pallo tähelepanno nn *écriture féminine*’i ehk esiqerälidse naasõ keele vai (kihä)kogõmusõ uurmisõlõ.

Ka Kauksi Ülle om kihäkirotusõ mõttõn tenoväärt autor, selle et timä luumistüün om seksuaalsusõl ja kihätunnõtusõl esiqeräline roll. Umin teksten mängütäs tä läbi kihälidse armastusõ esiq tasõmõq, alostõn armunu naasõ erootiliidsi sugõmidõga õhkamisõst mehe perrä (hulga tekste luulõkõgon “Käänüpäiv”) vai kaasõbitusõst, kon om silmäjäävä kotusõ pääl pruudi-peio seksuaalnõ manotõmmõq (lugu-laul “Kao man kosija” kogõmigust “Hanõ vai luigõ”) ning lõpõtõn tuuga, kuis naanõ maatas võõrast miist uman abielosängün ja võlss tuu kotsilõ umalõ säädüsligulõ kaasalõ silmägi pilgutamalda (“Lats hõlman” kogõmigun “Hanõ vai luigõ”). Muidoki olõ-i kiränigu loomingun olõmalda ka kõrralikkõ abieloinemiisi n-ü sängüjutuq (nt “Sängüjutt” kogõmigust “Kesk umma mäke”).

Ausus, minka kiränik kihälist armastust pututavit teemasit lahkas, om mi kultuurin naisautori kotsilõ harinõmalda ja vahtsõnõ, selle et kihä-teema om meil siiani olnuq päämidselt mihi asi. Tötöstõ, perämädsel aol ommaq eesti kirändüsen pääd nõstnuq mitmaq sõakadsõq naasõq, kiä häbendä-i ausahe kirotaq seksist ja (umast) kihäkogõmusõst, nigu näütüses Kati Murutar, Kadri Kõusaar vai Kerttu Rakke, a võro kirändüsen om Kauksi Ülle muidoki edimäne ja väega väeline.

Kihälidse armastusõ poolõst esiqeränis tsärre om romaan “Paat”, mink päätegeläse Ainu seksuaalkogõmusõq ommaq antuq edesi sääntside sõnnoga: “Mille tä sais, mille tä midägi ei tiiq, mõtõl tä ni nõsf ummi silmi. Kuu paistu näide üle, suur lämmi ni kõllanõ. Tä kai mehele silmi, tuu rõpahtu tä kaemise pääle. Tä nõsf uma naistõrahva kotsilõ suurõ käe ni silest rahustavalt üle mehe ola ni rynnäedidse. Tuu kummarõ lähembäle ni väega õrnuiasi puttuvaq huulõq tä suud.

Tä kummarđ pääga taadõpoolõ ni survas kõtuga tuud kotust, midä tä olf tahtma mõistnu naadaq. Mehe kuum suu kumpsõ tä umma. Tä survas kõvõmbalõ. Ainu tsusaş uma käe nõpse vahelt sisse. Tä pand' peo alaş ni tund' tuudsamma tunnõt, mis um sis, ku vestiga keedet kartolt pillut peost peiju ni nuuq ummaq nii kuumaq, et kuuri ei saaq. Jakap pīaaigu puri tedä ni hoit ku tangõ vahel. Hää olf nii kõvvu kässi vahel olla. Miiş nõst' kõrras pää, et hõngu haardaş. [...] Hamõq olf tsitsergust vällä tulnuq. Jakap pitsif tä rynda peon. Hallus olf, a tuu olf makus halu. Tä tõmmaş tsitsergu üles. Miiş tsurmaş kõrra, naanõ oiaf. Tä jalaş paindu üles ni tuutüümüiş pässi sügävähe. Rassõ miiş Ainu pääl kõiguf umma kihhä üles-alla. Ainul kisk seest kokko. Tä ving' halust ni hääst. Äkki olf tä täüs kuumust ni püdelüst. Miiş kai tälle otsa.” (Kauksi 1998: 47jj)

Olguki et Kauksi Ülle kujotas naist ku seksuaalsõlt aktiivsõt ni nõudlikku, näütäs tsitaat – ja ka kriitiguq ommaq taad tähele pandnuq (kaeq Annuk 1999: 101) –, et tegemist olõ-i mäantsegi vahtsõt sorti naasõligu seksuaalkogõmusõ vai kihätunnõtusõga. Vastapiten, naasõ seksuaalsus om taan näüdussen kõüdet traditsioonilidsõlt mehe suguliikmõga, iloga ollaq mehe tugõvidõ kässi vaihõl, tundaş hindä pääl timä himolist kahtust, tälle andudaş ja ala hiitāq, võttaş vasta mehe seemeq. Kuna ka kõik tõõsõq “Paadin” kujotõduq seksuaalaktiq käüväki tuu tsiteeridü kirā (mustri) perrā, niisamatõ käü seks sagõhõhe kokko ka latsõsaamisõ himoga, tt naasõ (kihhä) nātās kõgõpäält ku sünnütüsmassinat, sis või üldāq, et tegemist om hariligu, mehekeskse arvoamisõga seksuaalsusõt.

Ku ollaq veidüq kriitiline ja lainadaş mõistit Sigmund Freudilt, või üldāq, et “Paadin” kujotas Kauksi Ülle fallilist seksuaalsust, mink all mõistõtas mehe suguliikmõlõ, täpsāmbālt taa kultuurilidsõlõ representatsioonilõ, fallossõlõ, keskendünüt seksuaalsust. Mi õdagu-maa kultuuriruumin olõ-i mitte õnnõ seksuaalsuhtõq keskendünüq mehe suguliikmõ ümbre, a kõik seo kultuur om fallotsentristlik vai fallosõkeskne, selle et fallos sümbolisiir ütiskunnan masvat esä säädüst ja mehe võimu. Kuna naasõl olõ-i peenist ja tuuga ka ütiskundlikku võimu, jää-i täl Freudi meelest muud üle, ku tundaş peenisekadõhust ja komponsiiriq umma puudujääki fallilidsõ seksuaalsusõga, pruuviq vaest püüdāq, et täl olõsi kah fallos. Õkva om taa võimalik suguakti aol, a kaudõ om Freudi perrā naasõlõ peenise/fallosõ asõainõs ka mehelt saad lats. Fallotsentristligu loogiga perrā om fallilidsõ naasõ jaos innekökkõ tähtsä ollaq poisslatsõ imā, selle et nii om

üts miissuust elolinõ kõikaig timä man ja tuu kaudu ka sümbuulnõ võim õkva ku tälle alasidsõs ant. “Paadi” Ainul olf kolm poiga ja tütrepoig, kinkalõ tä pand' uma perämädse luutusõ. Niisamatõ näimi inneskidsen tegelāskujijõ analüüsin, et kõgõn Kauksi Ülle vanõmban loomingun om tähtsä olnuq poja, vahtsõ perremehe kasvataminõ ja traditsioonilidsõ elokõrraldusõ alalõhoitmisõ teema. Niisõs või üldāq, et ka seksuaalsuhtidõ kujotaminõ romaaniin “Paat” and kinnütüst toolõ, et kirānigu vanõmbaq teossõq ommaq kirotõduq traditsioonilidsõ, eski patriarhaalsõ kaemiskotusõ päält. Vahtsõnõ om nii kõnnõalodsõ romaani ku ka innenimmadu luulõtusõ man sõski tuu, et nais-tegelāne mõtlõs seksist väega vallalidsõ meelega, timä seksuaalnõ üllenpidāmine nakkas ināmb ja ināmb kullõma uma kihā tahtmiisi ja himmõ. Niisama om vahtsõnõ tuu, et naisautor kujotas naasõ seksuaalsust ilma egasugumadsõ võlsshābüldā.

Seksuaalsuhtidõ kujotamisõ kõrval pakk kihā-uurmisõ saisukottalt huvvi ka kirāndüsteossidõ tegelāisi kihā-tunnõq – midä ja kupallo te-gelāne esiq umast kihāst mõtlõs ja kõnõlas, vai tege taad kiāki tõnõ, ja määndseq üle-pää ommaq kihāga ümbrekāümise praktikaga.

Kuna Kauksi Ülle teossõq ommaq põhilidsõlt kirotõduq naasõ puult kaiõn, om nain külānd pallo juttu naasõ kihāst naistegelāse hin-dā silmi läbi. Nii näütüses löüdvāq timä teossin nimmamist naasõ kihāosaş (rõnnaş, puusaş, tagaots, jalaş, nāgo), kihā funktsiooniş (veretāmine, higistāmine, süütmine, halu jms), a niisamatõ ka hõfahusõq, fantaasiaş ja mõttõq ku ajotüü vilāq. Niisama om mitman teos-sõn juttu sünnütāmisest ja abortist ku naasõ reproduktiivsusõga kõü-detüist meditsiinilidsist praktikist. A sõskina ommaq naasõ kihā kä-kidüq kotussõq tabuq, hābendāmist vāart, nail olõ-i nimmegi. Latsõ sündümist uutõn mārgotas “Uibu” Anna, kuis tuud kotust kutsuq, kost mehe seemeq sisse ni lats vällä tulõ. *Virviis*, olf tä latsõn pak-nuq... (Kauksi 2003: 7jj) Naasõ intiimside kihāossõ ja eritüisiga kõü-detās pallõdõn kultuurõn, ka meil, hirmuherätāvāt vai hoobis esiqerā-liidsi võimit andvat üleloomulikku väke, midä või pruukiş kuřa kasātamisõs, kaetamisõs vai muiõs maagiliidsis toimõnduisis (kaeq Palin 2003: 231jj, Kalkun 2007).

Kukki seo artikli maht ja tsieht lupa-i põhaligult uuriq kõiki naasõ kihā kujotamisõga kõüdetüisi küsimüisi Kauksi Ülle loomingun, tulõ-mi järgmädsen päätükün taa teema mano tagasi, et näüdādāq, kuis kirānigu kihā-kirotus om aopikku tõsõs saanuq. A inne kaemi lüh-kühe ka mehe kihā kujotamist Kauksi Ülle teossin, selle et naasõ kihā

kujotamisõga võrrõldõn jääseq tan silmä mitmaq esiqerälidseq joo-
nõq.

Laembalt ja õdagumaa kultuuriruumilõ umatsõlt või üldäq, et mehe kihhä nimmatas veidüq. Juttu om õnnõ taa nn avaligõst osõst – käsist, silmist, olõst –, kukki fallilidsõlõ seksuaaluurmisõlõ umatsõlt om pallõdõn teksten umajago tähtsä ka mehe suguorgan. Prantsusõ mõtlõja Pierre Bourdieu om uman teossõn “Miihi dominiirmine” ütelnüq, et “kehal on *avalikud* osad nägu, laup, silmad, vuntsid suu, väarikad enese esitlemise organid, millesse koondub sotsiaalne identiteet, [...] ja erasfääri kuuluvad, peidetud või häbiväärsed osad, mida autunne käsib varjata.” (Bourdieu 2005: 31) Ka Kauksi Ülle nättüs umin teossin kinniq pitäv vaikiolõvast kokkoleppest, et mehil, kiä – nigu mi tiia – kuulusõq traditsioonilidsõn suu-süsteemin avalikku vai kodo-välitsehe tsõõri, lõüdväq ülekaemist õnnõ solliidsõq ja tähtsäq kihäosaq.

Näütüses võimi miihi kihä kotsilõ lukõq: “Käeq olli ilosa ni päiv tegi pruunis palanu näõ viil tinnõmbas” (Kauksi 1998: 18) – hindas “Paadi” Ainu hindä vastan loodsikun istvat miist. Vai: “Ainu vilksaš miist kõrra kaiaq. Olaq olli lajaq. Ots oll korgõ, lõug pehmlik.” (Kauksi 1998: 32) “Anna ohaš, et kyik nii kergüisi lätš ni tä kasuf juhust, et silmitsäq taad armast näko, midä tä ilmsi hoitu kaemast. Ni täl tõmmaš süäme alt külmäs. Ku kipõq olli vaoq tä suu ümbre, ku mõrruv tä huuli juuñ, ku halusaq silmi kurruq. Eiq, taad ilosat atleedi-kihä kand haavat gladiaatori hing.” (Kauksi 2003: 143) Eski ku luulõtusõ päälkiräs om pant “Su kihä ilo mu salvas” (Kauksi 2003: 92), lõvvä-i mi taast muud ku tagasihoitlidsõ kireldüse sanna kütvä mehe säläjoonõ kumõrusõst. Põhilidsõlt tetäs tekstin juttu naasõ emotsioonõst ilosa mehekihä vahtmisõl.

Inämbüisi omgi Kauksi Ülle loomingulõ umanõ mehe kihä metonüümiline kujotus, miä tähendäs, et taast kõnõlda-i õkva ega lõütä-i kihäosõlõ esiqerätsit metafuurõ, a mehe kihäst saa aimu läbi kaeja reaktiunõ. Kujondiluumist, midä tetäs lähküisi- vai kõrvuisiolõgi perrä vai miä and edesi mäantsestki ašast vai nättüses tulõvat tunnõt, nimitedäs metonüümilidses.

Miihi n-ü eräasost, minkast tetäs põhilidsõlt juttu kihälist armas-
tust pututavin teksten, kõnõldas ausahe ja häbendelemäldä ni pallõdõ
metafuurõ abiga. Esiqeränis pallõ lihavit vastit om lõüt mehe sugu-
liikmõlõ romaaniin “Paat”: “sjoo um mehe rõõmuriist, sjooga tetäs
naisilõ illo” (Kauksi 1998: 16); “ku jämme tõlv tä täüs pand ni kuu-

ma pursahti” (Kauksi 1998: 25); “Ainust päsniq väikus kortsunuq
türä videli üle kura kindsu” (Kauksi 1998: 97); “tä jalaq paindu üles
ni tuutüümiiss pässi sügävähe (Kauksi 1998: 47) jt. Naid nn mehe
eräasjo nimmatas ka mitman luulõtusõn (nt Kauksi 1989: 9, 24jj).
Perämäne üleslugõminõ näütäs muuhulgan viilkõrd, ku suur om mi
patriarhaalsõn kultuurin fallosõ kultus ja ku pallõ esiqsugumaidsi
käkmis- vai hellütüsniimi taa mehelikkusõ sümboli tähüstämises
pruugitas. Naasõ suguorgani kotsilõ, nigu üteldü, lõvvü-ei Kauksi
Ülle loomingun ütteri tähüstüst.

Kokkuvõttõs või üteldäq, et mehe kihä man nimmatas Kauksi Ülle
loomingun inämbüste solliidsit ja katmalda kihäosõs, näütüses kässi
vai näko, romaani “Paat” seksistseenen ja selgehe eroitlidsõ ala-
tooniga luulõtuusin ka tuutüümiist. “Sängün”, “Hoovin” ja ka näüte-
mängen pialaigo olõki-i miihi kihä kujotuisi. Tuu vastas tävveligult
Õdagumaidisõlõ kultuurikogõmusõlõ, kon mehe kihä om veidemb
nätaq ja salaperäsembäs tett ku naasõ kihä (Palin 2003: 233). Naasõ
kihäst, vällä arvat suguorganist, saami Kauksi Ülle teossist külh täv-
velidse ülekahtusõ.

(Võro) naasõ kihä lugu

Kiränigu proosapalaaq, a esiqeränis jutukogomiguq “Säng” ja “Huvv”,
romaniq “Paat” ja “Uibu” ni mitmaq luulõtusõq andvaq mi hinda-
misõ perrä kokko tävvelidse XX aastasaa tõõsõ poolõ ja XXI aasta-
saa algusõ (võro) naasõ kihä luu. Midä kavvõmban minevikun teos-
sin kujotõduq ašaq sünnüseq, tuu veidemb lõvvüs nain kihäkujotust
ja tuu veidemb tiidväq nain lukõn naasõq umast füüsisest. A midä
lähkümbäle miiq aolõ, tuu avamiilsembäs tekstiq muutusõq ja mi või
kõnõlda qkva ku võro kirändüse kihä-kירותusõ traditsiooni luumi-
sõst.

“Paadi” Ainu lepüs kihägä nii nigu tuu om, tä tegele-i uma kihäga,
tiia-i tuust midägi, hiidä-i toolõ midägi ette. Jutu algusõn tiia-i viil
latsõpoolinõ Ainu eskina, kost latsõq tulõvaq, nikagu miis tuu ette
näütäs (Kauksi 1998: 16). Saman om (naasõ) kihä tävveste olõman:
“Ütsvahe olli rinnaq olnuq niguq kiviq, nii halusaq, et es saa kõtulõ
ollaq. Noq sai.” (Kauksi 1998: 9). A midä suurõmbas muutusõq Ainu
seksuaalkogõmusõq, tuu inämb pand tä uma kihä tundmiisi ja taht-
miisi seksi aigu tähele (kae Kauksi 1998: 15jj, 25, 47jj, 53, 66, 72jj,
82 jne).

Hääs näädüsses Ainu viil veidüqtiidsäst kihätundmisöst või tuv-vaq teossõ piiglistseene, ujomiisi vai sannankäuke, miä võinuaq pak-kuq pallo võimaluisi uma kihä uurmisös ja hindä sisse kaemisös, a midä jälki piaaigu pruugita-i. Luu joosul kaes Ainu mitmit kõrdo kas ütsindä vai üten mõnõ mehega piiglihe, a nä näe-i sääal muud, ku lihtsält ilosat naasõnako vai ilosat paari. Önnõ kõrra järven tsuköldõn kaes ja hindas naanõ umma kihhä põhaligumbalt: “Ainu kai hinnäst viist. Tä olf iks näki muudu, keskkotus peenükene ni puusaq laem-baq, ynnõ rynnaq olliq allapoolõ vaonu ku vanast.” (Kauksi 1998: 78)

Ainu om ürgselt vaba luuduslatsõlik naanõ (Hinrikus 1999: 97), kink jaos kihä ja seksuaalsus olõ-i köüdet timä naasõs olõmisõ esiq-erälidse tunnõtusõga, a kujotas hindäst midägi eloga esiqhindäst üten käüvät. Kukki Kauksi Ülle om teksti sisse kirotanuq mitmit naasõ (kihä) ja naasõlikkusõga köüdetüisi sümbolit (nt huss, muna, vesi vai paat ku naasõ suguorgani sümbuulnõ kujotus), olõ-i timä tegeläskujo nigu viil naasõs heränüq, umma naasõlikku kihhä tiidmä saanuq.

Taan mõttõn ommaq hoobis tõistsugumadsõst puust nn kolmik-teosõ¹ “Säng”-“Huvv”-“Uibu” naistegeläseq ja päränpoolõ ilmunuisi luulõtuisi lüürilidseq minaq, kiä tundvaq umma kihhä väega häste. Nä võivaq uma kihäga hädän ollaq, registriiriq kõik kihä mõnoq (näütüses ku nä kaesõq ilosat mehekihähä vai tundvaq armuillo) vai vaivaq (Kauksi 1997: 45jj, Kauksi 2003: 66jj), kannahaq hindä hal-vaspidämise all, kõnõldaq ausahe kihälidsest armastusõst (Kauksi 2003: 38jj, 64, 114jj), latsi sünnütämisesest (Kauksi 2003: 8jj) vai uma vere häötämisesest (Kauksi 2003: 59, 115).

Parhilladsõst aost kõnõlõvin proosateksten olõ-i naasõq inämbüisi rahulõ uma vällänägemisega vai vaivõlõsõq tervüsehäti käen, hääs-kiitjät hindamist umalõ kihäle lövvüs harva: “Maq ja illos. [...] Ma olõ verevä hiussõga, kühmän ja väikesi roheliidsi silmiga.” (Kauksi 1997: 12); “Mul ei olõq kunagi olnuq puudrit. Mul olõ-i värme ka olnuq. Ma olõ-i soengut ka tennüq. Huulõpulga ma osti, ku kiränike liitu võeti. Märge, et sys om kohustus saiusseperäne vällä nätäq.

¹ Kolmikteossõst või kõnõldaq tuuperäst, et naaq tekstiq ommaq “Paadiga” võrrõldõn hulga umaluulidsõmbaq, kõnõlõsõq parhilladsõst aost, mi lähküst minevigust, ni nain juuskvaq läbi üteq ja samaq teemaq, motiiviq, johtumi-sõq jms (nt ommaq nii huuv, säng ku uibu perekonna- ja ütiskunnaelo kesk-punkti vai elojõudu sümbolisiirvääq kujondiq).

Hiuss um mul loomuligun lokin ja viimädse aoni um tä hoitnu esiq, puulpikk niguq tä um.” (Kauksi 1997: 5). Perämädse ülestunnistusõ perrä hürmist mina-kõnõlõjat haigõmajan tõnõ naistõrahvas, et külh miis sääntse naasõ maaha jätt, kiä hiussit lõika-i ja soengut ei tiiq. “Tahaq eiq tedä inämp kiäkiq, tä olõ-õs ynnistunuq naasõn” (Kauksi 2003: 20). “Nii ma uma pää- ja sälähalu käen vaivli ja eski häbü ummi latsi iin es saaq minno pistü.” (Kauksi 1997: 54)

Naisi madalalõ hindähindamisõlõ ja kihä üle probleemitsemisele “avitas üten” tuu, et naasõ kihä-tundit mõotasõq ja survasõq meheq vai tõõsõq inemiseq. Kauksi Ülle kolmikteossõn ütleseq meheq sagõ-hõhe, midä naanõ pidänüq sälgä pandma, kuis vällä nägema. “Sängün” ütles tuud Viidingu Juhan, kuis mina-kõnõlõjal passi-i kangäq ni keskikott kokko (Kauksi 1997: 5)². “Uibun” näütüses nõud üts miis, laagriüleb, et Anna pidänüq uma hahaskiskvaq hiussõq ärq värvmä (Kauksi 2003: 95), tõnõ and nõvvo, kuimuudu rõivin kävvüq: “Anna olf Pontigaq hädän. Tuu es lupa q täl valgidõ pluusõdõ, hele-dide pruntsõ egaq lilliliidsi kleitegaq ringi kävvüq. Rõivaq pidiq olõ-ma musta värmi ni kallist poodist. Ni kängi asõmal tull kandaq sanda-lette ja kallit saapit. Anna es tahaq musta värmi, nii kalliq olli q nuuq rõivaq ostaq.” (Kauksi 2003: 55) “Sängün” kumpas mina-jutus-taja imä tütrega üten sängün maatõn kasuva tütärlatsõ rõndo, et tee-däq, kas piät joba nakkama mihi tõnõlõidsõlt kasuva huvi peräst tütte vasta taa käümüisi kontrolma (Kauksi 1997: 10). Kõnõlamalda tuust, et meheq sundvaq naisi tegemä aborti (Kauksi 1998: 74).

Näemi, et seoilma naasõ jaos om kihäst saanuq hädä. Tuu tulõ ala q hiitääq masvilõ ilõideaalõlõ ja/vai meesterahva tahtmiisilõ. Kirä-nik tuu suurõ selgüsega vällä tuu, et mi q ao naanõ saa-i sakõst esiq otsusta q uma kihä üle, tuud uma tahtmisõ perrä vormiq ja paika pan-da q, a taad tege kiäki tõnõ. A nii nigu feministlik kihä-poliitiga joba 1960-1970. aastist pääle (kaeq Palin 2003: 233jj), lepü-i ka Kauksi Ülle sääntse asaga ni timä perämäidsil aastil ilmunuq teossõq kõnõ-lasõq joba protestist naasõlõ ette kirotõdu kihä ja seksuaalsõ üllen-pidämise normõ vasta. Timä vahtõmbidõ tekste naistegeläisi man om tähele panda q hindätiidmise kasumist.

² 2008. aastaga Loomingun nr 11 tulõtas (elo)kunstnik Lapini Leo (kah lõunõcestläne, Räpinäst peri) miilde, määndene rõivagurmaan Viidingu Juhan ka peris elon tõtõstõ olf: ”Mitte ainult erilisel väljapeetud käitumine, vaid ka valitud riietus eristas Jussi meiesugustest.” (Lapin 2008: 1694)

Muutuisi kuulutas ette “Uibu” nn piiglistseen, kon päätegeläne Anna pidä katõkönnõ uma kihägä: “Anna oll sys edimäst kõrd umma kihhä piiglist kaenuq ilma pelgüseldaq, ilma hirmuldaq, ašaligult, ni nännüq, et tä ei saaq jo umalõ kihäle midägiq ette hiitäq. Om kannatanuq ärq vastatahtmist abielo, põvvadsõ suhtõ tõsõgaq, ütsindäolõgi, sünnütämiseq ja sünnütümäldäq jätmiseq. Tä tõmmaš kõtu sisse ni ai ryyna ette ni kopahuf kundsaq, mida täl kül all es olõq. Tä oll jo naanuq tütregaq mustlastandsu opma. Tütte oll saatnuq, et tuu timä unistusõ täüdässi, tetäq, miä Annal tegemäldaq jäi, no tuu oll oppajagaq kuun meelütänuq ka Anna sinnäq. Sälq es haludaq noq inämp. Tä võisi tandsiq.” (Kauksi 2003: 134) Om tähelepandmist väärt, et taa stseen sünnüs teosõ lõpulehekülgi pääl, kos Anna tund hindän nõsõvat vahtsõ hindätiidmist. Tä om ildaagu tutvas saanuq sümptaatsõ setotšuraga, kiä olõ-i joht vaba miis, a kink poolõ kisk naasõ süä ni kihä. Anna pidä hindäga rassõ võitlust, osalidsõlt ka ütiskundliidsi normõ peräst, a nättüs, et timä naasõlik tarkus ja eloküsehüs laskvaq täl lõpus sõski saiaq uma tahtmisõ, kukki teosõ lõpp jätt tä vallalidsõs.

Ütelt puult protesti masvidõ iloideaalõ ja naasõlõ pääle sunnituisi normõ vasta ning tõsõlt puult naasõ nõsnut hindätiidmist om tundaq ka Kauksi Ülle perämäidsil aastil ilmunuin luulõkokõn. Inne siteerit luulõtus “Jummal hoitku” om hääs näüdüsses tuu kotsilõ, miä juhtus naasõga, kiä om vastamiisi “ideaalsõ kihä hullusõst vaivadu kultuuri haiguisiga” (Kivimaa 2000: 76). A nimmadaq või ka viil luulõtuisi “Heitümüs”, “Ah kui mu suud”, “Miä maq tütte teile ütlet” jt kogomigust “Nõsõq rõõmu mõrsija”. Naasõ nõsnut tiidmisest nii esiqhindä ku ka partneri (kihä) tunnõtamisõl kõnõlasõq mitmaq tekstiq muutuisi märkvä päälkiräga kogomigust “Käänüpäiv” (kae Kauksi 2003: 13, 170, 191 jt).

Kokkovõttõn või üldäq, et Kauksi Ülle om üts ausampi naiskogõmusõ – innekõgõkätt kihä kogõmusõ – kirjapändjit mitte õnnõ võro, a ka eesti kirändüsen. Tä teosidõ perrä võimi joonistaq kihäküsümüse arõngutii: olõmaldus-tegünemine-protest/tiidlikkus. Taa tähendäs: “Paadin” võtt päätegeläne Ainu umma kihhä nii nigu tuu om, om ürgloomulik naanõ, kiä es mõtlõq nii väega naasõs olõmisõ pääle. Nn kolmikteosõn “Säng”-“Huvv”-“Uibu” om nätäq naisi rahulolõmaldus uma kihäga, tegünes “kihä ku hädä”. “Uibu” piiglistseen, laul “Jummalhoitku” ja tõsõq vahtsõmba ao luulõtusõq ommaq kantuq vastapandmisõst: naisiga, kiä ehtvāq hinnäst moodu perrä, om asi nii hukan, et eski taivadsõq väeq tulõs appi kutsuq. Üte-

liidsi andvaq naq perämäidsi aastidõ tekstiq märki naasõ hindätiidmise palfotõotavast nõsõmisõst ja võimi nätäq, et Kauksi Ülle vahtsõq tekstiq ommaq nii tegeläisi kujotamisõ, süsearõndusõ ku kihä-kirõtusõ poolõst joba tõistmuudu ku edimädseq.

Lõpõtusõs

Seon artiklin om kaet Kauksi Ülle tekste läbi feministligu kaetusnuka, kukki om selge, et timä loomingut om võimalik uuriq ka tõsitsidõ kirändüstiidüse võttidõga. Näütüses kultuurigeograafilidsõlt, kõüdetült tekstest välläpaistuva Võro- ja Setomaa-pildiga, intertekstuaalsõlt, ku analüüsiq kõrvuisi timä ja tä iinkäüjide tekste (nt rahvaluulõ vormõ vai tõisi autoridõ loomingut), niisama (auto)biograafilidsõlt, ku küssüq, määne om peris elo ja vällämõtlõmisõ vaihõkõrd timä loomingun. Või uuriq ka traditsioonilidsõlt kirändüsteosõ motiivõ, süseed/faabulat, ideestikku, kunstiliidsi kujondit jms. Kauksi Ülle looming om väega rikas ja mitmakülgne ni tedä või kaiaq mitmõ nuka alt.

Timä loomingu uurmisõ feministlik perspektiiv tundu intrigiirvā tuuperäst, et tekste illumisõ kõrran tulliq nain vällä muutusõq nii tegeläisi, sündmüisi, kujondidõ ku ka ideie man. Kukki Kauksi Ülle loomingun om naanõ ja naasõsus olnuq kõgõ tähtsä kotusõ pääl, olõ-i timä peris edimäidsin teosin nätäq tiidligu naasõligu elotunnõtusõ vai hindätiidligu naasõ üllenpidämise juuni. Kiränigu edimädseq teosõq ommaq viil kinni traditsioonilidsõn patriarhaalsõn loogikan, miä paistus vällä kasvai tuust, et naist nätäs pāašaligult ku uma bio- loogilidsõ funktsiooni täütjät, perre kuunhoitjat, mehe kandsõldajat ja poigõ kasvatajat. Kõrd-kõrrast muutusõq timä teosidõ naistegeläseq esiqtiidligumbas ja hindäkotsidsõmbas, miä paistus vällä julgõmbast kihätunnõtusõst, a niisama tsiirele-i teosidõ sündmüseq ināmb õnnõ miissuust tegeläisi ümbre, a kõrrast ināmb ommaq tähelepandmisõ keskpunkti säedüq naasõq näide palfodõn rollõn (ka aoluuliidsi tege- läisiga teosin) ni imä ja tütte vaihõkõrd.

Sõski saa-i mi meelest pitäq Kauksi Üllet feministligus autoris vai vähāmbält mitte radikaalsõs feministis, selle et tuu jaos jääseq timä teosõq ideelidsen plaanin palfõ kõvva kõüdetüs traditsioonilidsõ ilmapildi ja elokõrraldusõga. Taa tähendäs, et kõigin timä seeniq ilmunuin teksten, ka perämädse ao kirõtuisin, ommaq tähtsäq imäs-

olõmisõ, säsuperre³ ja maskuliinsõ miispartneri teema ja naasõ emantsipatsiooni vai hindaluumisõ poolõ vällanpuul koto ei püvvetäq. Kauksi Ülle luud naistegeläne külh emantsipiirüs, a taa sünnüs traditsioonilidsõ elokeskkunna (perre, küläkogokund, suguvõsa) raamõn, kon naanõ saa avvolidsõ (juht)kotusõ ni tahaki-i inämbät.

Tunnus, et Kauksi Ülle loomungun om harilik ja müüdäpäsämälä pingõq, miä tegünes feministligu elotunnõtusõ ja traditsioonilidsõ elokõrraldusõ vaihõl, selle et taa om kõüdet kiränigu püüdmiisiga ollaq üteliidsi ka iistkõnõlõjas võro ja seto liikmisõn, mink tsihis om hoitaq traditsioonilist elokeskkunda ja kultuuri, vannovanõmbidõ tarkust – nii mõnõngi mõttõn arhailiidsi kombit.

Ku kuulutaq ütelt puult traditsioonilidsõ ütiskunna väärtüshindamiisi, om tõõsõlt puult väega rassõ ollaq radikaalsõlt vahtsõmiilne. Välläpäsämise pakk siin etnofuturistik liikminõ, miä ütistäs hindän nii arhailidsõ rahvakultuuri ja elokombõq ku ka tulõvikku kaeja elotunnõtusõ. Etnofuturism omgi sündünüq Kauksi Ülle iistvidämisen. Tuuperäst võimiki lõpõtusõs üldäq, et Kauksi Ülle loominguhe käkit ambivalentisüs, midä om nätäq naistegeläisi ja näide üllenpidämise, niisama teossidõ sündmüisi man, olõ-i midägi muud ku lätteselge etnofuturism.

Pruugit kiräsõna

Annuk, Eve 1996: Sünnitamisest tekstini. Sauteri “Kõhuvalu” kui sünnitamise representatsioon kultuuris. – *Vikerkaar* nr 11–12, 107–114.

Annuk, Eve 1999: Naisi nagu ilmasambaid... – *Vikerkaar* nr 4, 100–101.

Bourdieu, Pierre 2005: *Meeste domineerimine*. Tlk Marri Amon. Tallinn: Varrak.

Hinrikus, Rutt 1999: Postkolonialistik kiresaaga. – *Vikerkaar*, nr 4, 97–101.

Kalkun, Andreas 2007: Nähtamatu ja nähtav pärimus. Seto rahvaluule kogumisest ning menstruatsiooni ja sünnitusjärgse käitumisega seotud tabudest. – *Ariadne Lõng*, nr 1/2, 3–18.

³ Mõistõq *säsupereq* (eesti *tuumpere*, soomõ *ydinperhe*) tähendäs vanõmbit ja näide ütitsit latsi. Toimõndaja märgüs.

Kauksi, Ülle 1987: *Kesk umma mäke*. Tallinn: Eesti Raamat.

Kauksi, Ülle 1989: *Hanõ vai luigõ*. Tartu: AlmaNAKi raamatukogu.

Kauksi, Ülle 1995: *Agu ni Eha / Morn and Eve*. Inglisekiilde pannu Jonathan Roper. Tartu: Elmatar.

Kauksi, Ülle 1995a: Päikest, mu poig. – *Kaksteist eesti kirja*. Loomingu Raamatukogu 1995, nr 1/2. Tallinn: Perioodika, 22–25.

Kauksi, Ülle 1996: *Kuldnaanõ / Kultanainen*. Suomennos Hannu Oittinen. Helsingi: Taifuuni.

Kauksi, Ülle, Kivisildnik, Sven 1996: Tandsja pühälik. – *Vikerkaar* nr 11–12, 41–60.

Kauksi, Ülle 1997: *Säng*. Tartu: EKS (Eesti Kostabi Seltsi kirjastus).

Kauksi, Ülle 1998: *Paat*. Tartu: Eesti Kostabi-Seltsi kirästüs.

Kauksi, Ülle 2000: *Huvv*. Tartu: Kauksi Ülle Mänedement.

Kauksi, Ülle 2001: *Nõsõq rõõmu mõrsija*. Kauksi Ülle Mänedement.

Kauksi, Ülle 2003: *Uibu*. Tartu: Kauksi Ülle Mänedement.

Kauksi, Ülle 2003a: *Käänupäiv*. Obinitsa jt: Kauksi Ülle Mänedement.

Kauksi, Ülle 2004: *Taarka. Kolmtõist kaehtust Hilana Taarka poolõ*. Obinitsa–Tartu 2001–2002.

Kauksi, Ülle 2006: *Kuus tükkü*. Obinitsa: Hałas kunn.

Kauksi, Ülle, Kivisildnik, Sven 2006: Pühäk. – *Kuus tükkü*. Obinitsa: Hałas kunn, 5–45.

Kauksi, Ülle 2008: Tütarlaps ja Suur Ema. – *Eesti Naine*, nr 11, 138.

Kivimaa, Katrin 2000: Keelatud kehad: abjektsioon ja naiselik kunstis. – *Vikerkaar* nr 5–6, 76–90.

Koobak, Redi 2005/2006: Nähtamatu kohalolek: (mehe) keha feministlikes teooriates. – *Ariadne Lõng*, nr 1/2, 67–83.

Lapin, Leonhard 2008: Juhan Viidingu ja Jüri Bärge lahkumine. – *Looming* nr 11, 1690–1703.

Noormets, Joe 2008: Keha. – *Keel ja Kirjandus* nr 8–9, 710–720.

Palin, Tutta 2003: Keha. – Koivunen, Anu, Liljeström, Marianne (toim). *Võtmesõnad. 10 sammu feministliku uurimiseni*. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 225–244.

Võrgoläteq

Kauksi Ülle kodolehekül: <http://haldjas.folklore.ee/ugri/ylle/> (30.06.2009).

Ave Mattheus, Tiia Allas: Peremeeste põuast oma keha tunnetuseni – Kauksi Ülle loomistöö läbi soovaatenurga

Artiklis on vaadeldud Kauksi Ülle tekste läbi feministliku vaatenurga, kuigi on selge, et tema looming on väga rikas ja mitmekülgne ning võimaldab erinevaid vaatekohti.

Kauksi Ülle loomingu käsitlemise feministlik perspektiiv tundus intrigeeriv seepärast, et tekstide ilmumise järjekorras avaldusid neis muutused nii tegelaste, sündmuste, kujundite kui ka ideede tasandil. Kuigi Kauksi Ülle loomingus on naine ja naiselikkus olnud alati olulisel kohal, pole tema päris esimestes teostes näha teadliku naiseliku elutunnetuse või eneseteadlikule naisele omase käitumise jooni. Kirjaniku esimesed teosed on veel kinni traditsioonilises patriarhaalses loogikas, mis väljendub kasvõi selles, et naist nähakse peaaesjalikult oma bioloogilise funktsiooni täitjana, pere kooshoidjana, mehe kantseldaja ja poegade kasvatajana. Järk-järgult muutuvad aga tema teoste kangelannad iseteadlikumaks ja iseseisvamaks, mis väljendub kasvõi julgemas kehatunnetuses, niisamuti ei tiirle teoste sündmustik enam ainult meessoost tegelaste ümber, vaid seab järjest enam tähelepanu keskpunkti naise tema erinevates rollides (ka ajalooliste tegelaste teostes), ema ja tütre suhtes.

Siiski ei saa artikli autorite arvates Kauksi Üllel pidada feministlikuks autoriks või vähemalt mitte radikaalseks feministiks, sest selleks jäävad tema teosed ideelises plaanis liialt kõvasti seotuks traditsioonilise maailmapildi ja elukorraldusega. See tähendab, et kõigis tema seni ilmunud tekstides, ka viimase aja kirjutustes, on olulised emaduse, tuumperekunna ja maskuliinse meespartneri teema ning naise emantsipatsiooni või eneseteostuse poole väljaspool kodu ei püüelda. Kauksi Ülle loodud naistegelane küll emantsipeerus, kuid see toimus traditsioonilise elukeskkonna (pere, külakogukund, suguvõsa) raames, kus naine saavutas austustväärt (juht)positsiooni, kuid midagi enam ei tahagi.

Tundub, et Kauksi Ülle loomingule on selline pinge, mis tekib feministliku elutunnetuse ja traditsioonilise elukorralduse vahel, iseloomulik ja paratamatu, sest see on seotud kirjaniku püüdlustega olla ühtaegu ka eestkõnelejaks võro ja seto liikumises, mille eesmärk on väärtustada traditsioonilist elukeskkonda ja kultuuri, esivanemate tarkust ning nii mõneski mõttes arhailisi kombeid.

Kuulutades ühelt poolt traditsioonilise ühiskonna väärtushinnan-

guid, on teisalt väga raske olla radikaalselt uuendusmeelne. Väljapääsu pakub siin etnofuturistlik liikumine, mis ühendab eneses nii arhailise rahvakultuuri ja elukombed kui ka tulevikku suunatud elutunnetuse. Etnofuturism ongi sündinud Kauksi Ülle eestvedamisel.

Seepärast võibki öelda, et Kauksi Ülle loomingus peituv teatud ambivalentsus, mis avaldub naistegelaste ja nende käitumise, samuti teoste sündmuste tasandil, pole midagi muud kui selge etnofuturism.

Ave Mattheus, Tiia Allas: From the lack of masters to the cognition of one's own body. Kauksi Ülle's works from the feministic point of view

The article deals with Kauksi Ülle's texts from the feministic point of view. At the same time, though, it must be stated that her works are very rich and miscellaneous, and provide different point of views for analysing.

The perspective to analyse Kauksi Ülle's works from the feministic point of view seemed to be intriguing due to the fact that the sequence of their publication reveals changes on the level of characters, events, ideas, form and style. Despite the fact that a woman and femininity have been always important in her works, the very first books do not show the traits of a conscious feminine cognition or the features typical to a self-conscious womanly behaviour. Her first works still hold on to a traditional patriarchal logic that is expressed in the situations there the woman is mainly seen as the performer of her biological function, the one who is responsible for keeping the family together, taking care of her husband and raising their sons. Later the self-consciousness and independence of her heroines has been rising step-by-step. Likewise, the plot of her works does not circle around the male characters any more, but a woman with her different roles and the relationships between a mother and a daughter have been brought forward. The works dealing with her historical characters must be included here as well.

Despite the above outlined traits, the authors of the present article can not consider Kauks Ülle as a feministic author or at least as a radical feminist. This is so due to the tendency of her works according to which the ideology of her books is fixed to a traditional worldview and the ordering of the affairs of life. It means that all her texts

(also including later writings) that have been published so far emphasise the importance of motherhood, core family and masculine male partner. Likewise, there is no ambition of emancipation or self-realisation outside the home. The female character created by Kauksi Ülle does become emancipated but this takes place within the frameworks of a traditional life mode (i.e. family, village commune, kin). A woman obtains a respectable (leader-)position and does not want to achieve more.

It seems that the tension between a feministic cognition and a traditional life mode is inevitable and typical to the works written by Kauksi Ülle. This is related to her ambitions to be a spokesman of both the Võro and Seto movement that aims to value the traditional environment and culture, and the wisdom of ancestors. All these are archaic customs in some sense.

While speaking of the values of a traditional society, it is very difficult to be radically innovative at the same time. An escape is provided by the ethno-futuristic movement that incorporates an archaic folk culture and conducts as well as the cognition directed towards the future. The ethno-futurism has been initiated and directed by Kauksi Ülle.

It can be stated that in Kauksi Ülle's works, the hidden ambivalence that is expressed by female characters and their behaviour, likewise on the level of the plot, is only the pure evidence of the ethno-futurism.

Key-words: *literature, Võro language, Kauksi Ülle, ethno-futurism, feminism*

SJÖGREN, WIEDEMANN JA LIIVI KEELE SÕNARAAMAT. PANUS 19. SAJANDI TEADUSAJALUKKU

EBERHARD WINKLER

0. Sjögreni “Liivi-saksa ja saksa-liivi sõnaraamat”, mille Wiedemann pärast Sjögreni surma 1861. aastal avaldas, on teadaolevalt nende kahe teadlase ühistöö. Kuni tänaseni on selgusetu, milline osa kummalgi neist selle esimese liivi keele sõnaraamatu ja ühtlasi läänemeresoome keeleteaduse monumentaalteose koostamisel oli. Karl Pajusalu ja minu ühisprojektina on koostamisel Sjögreni käsikirjal põhinev liivikeelse materjali kriitiline analüüs.

Esitan esimesed tulemused salatsiliivi murde kohta, mis on seni õigustamatult läänemeresoome keeleteaduses varjus olnud, ning käsitlen seejuures lühidalt kolme küsimust:

- 1) Millisel kujul esinevad Sjögreni väliuurimuste käigus kogutud keelelised andmed?
- 2) Kuidas on Sjögren neid ise interpreteerinud ja süstematiseerinud?
- 3) Millised muudatused lähevad Wiedemanni toimetamise arvele?

1. Uurijad on Wiedemanni poolt toimetatud Sjögreni materjalide suhtes olnud väga kriitilised. Nii väljendab end Ariste (1954: 263): “материалы И. А. Шюгрена в обработке Ф. И. Видемана пострадали от излишнего теоретизирования” ja Vääri (1989: 66) arvab: “käsikirja lõplikul vormistamisel tegigi Wiedemann mõnel määral ühtlustamistööd, millega ilmselt kärpis murrakute erinevusi”. Jääb ikkagi küsimus, kas Sjögren mitte juba ise ei alustanud ümbertöötlemist ja süstematiseerimist suunas, mida Wiedemann jätkas austusest suure uurija vastu.

2. *Manuscripti Sjoegreni – Livica* käsikiri koosneb kahest osast. Esimene osa (lk 5–144ob), mis algab sõnaga *abziehen* ja lõppeb sõnaga *durchhelfen*, hõlmab umbes 140 leheküljel käsikirjalist versiooni veel Sjögreni poolt alustatud saksa-liivi keele sõnaraamatust. Wiedemann mainib seda osa oma eessõnas: “Pärast seda, kui suri

Sjögren, kes ainult saksa-liivi sõnaraamatu alguse peaaegu kuni D tähe lõpuni jõudis välja töötada...”

Teine osa (lk 329–364) on ilmselt väliuurimustelt saadud andmete originaal. See sisaldab korrastamata materjali ülestähendamise järjekorras, st kõigepealt salatsiliivi murre ja siis Kuramaa liivi murre. Leheküljed on väga tihedalt täis kirjutatud ning osaliselt raskelt loetavad. Üksused, milleks seda osa jagada saab, on järgmised:

- 329–335: põhitegevust väljendavad verbid, personaalpronoomenid, kehaosade, loomade nimetused, majapidamisega seotud sõnad, päevajaotus;
- 335–342ob: vahetevahel pealkirjadega nagu *Adverbia* või *Präpositioner* rühmitatud laused;
- 343–343ob: sõnaväljade järgi grupeeritud sõnaloendid, esmalt puud, marjad, juurviljad, seejärel muud tarbetaimed;
- 344: üks lehekülg lausetega;
- 344ob–345ob: üks lehekülg verbikonjugatsioonidega, millele järgnevad näitelauseid;
- 345ob–349ob: laused pealkirja all *Adjektiva*;
- 349ob–351: Verbikonjugatsioon (kõige esimesena verb *sein* ‘olema’);
- 351: meieisapalve;
- 351–352: mõistulugu kadunud pojast (Matth. XV);
- 352ob–353ob: lühikesed laused ja fraasid, peamiselt on keskendunud verbidele;
- 353ob–354ob: Matteus Matthäus VI;
- 355–355ob: Matteus Matthäus XII;
- 356–364: laused “über den Gebrauch der verschiedenen Wortgattungen” – “erinevate sõnaliikide kasutusest”.

Teine osa annab ülevaate materjali kogumise meetodist. Sjögren on ilmselt keelejuhtidelt küsitlenud ainult üht osa sõnadest sõnaloetelu alusel, teist osa aga lausetena ja need siis tõlkinud. Saadud sõnamaterjal on seejärel sõnaraamatusse, andmed grammatika kohta aga grammatikasse sisse viidud. Näib, et Sjögren on iga märksõna puhul uuritava sõnavälja kohta nii süstemaatiliselt küsinud, kui antud olukorras võimalik on olnud. Võib oletada, et tal oli piisavalt kogemusi sellise töö jaoks, sest töö liivlaste juures polnud Sjögreni esimene väliuurimus ega ka mitte tema esimene uurimisreis.

3. Tuleme nüüd käsikirja (KK) esimese osa ja trükitud, Wiedemanni poolt toimetanud sõnaraamatu (SR) vastava osa erinevuste juurde. Käsikirjaline versioon erineb trüki-versioonist järgmistes punktides (piirdun olulisemate erinevuste esiletoomisega):

- 1) Trüki-versiooni suureks probleemiks (eriti mis puudutab salatsiliivi murret) on see, et sõnad on jaotatud murrete järgi. Käsikirjas on sõnade jaotus selgemalt esitatud, näiteks:
 - a) KK “Armhöhle *kajnal* in allen drei Dialekten” vs SR “Armhöhle *kainal*”, niisiis *kainal* selgelt ka salatsiliivi murdes.
 - b) KK “Blut *ver*, L *ver*” vs SR “*ver*”. See on näide, kuidas selleks, et sõna salatsi murde jaoks ametlikult ei eksisteeriks, pole kadunud mitte ainult andmed murrete kohta, vaid nivelleeritud ilmselt ka häälikuline erinevus.
 - c) KK “Dach *katüks* und *katuks*, L auch *katus*” vs SR “Dach *katüks* (L auch *katus*)”, mis osutab salatsiliivi murde pika *ü*-ga vormile 2. silbis. Eelnevale sarnaseid näiteid kohtab sageli.
- 2) Muudel juhtudel erineb õigekiri, mis võiks häälikulist tausta edasi anda, näiteks:

KK	SR	
<i>jalat</i>	<i>jalad</i>	‘jalg’ (Pl.)
<i>igd</i>	<i>ikt</i>	‘higistama’
<i>mies</i>	<i>miez</i>	‘mees’
<i>palatt</i>	<i>palat</i>	‘põlema’
<i>väntt</i>	<i>vänt</i>	‘venitama’
<i>aj</i>	<i>aij</i>	‘jahtima’
<i>ol</i>	<i>oll</i>	‘õlu’
<i>ruojad</i>	<i>ruojed</i>	‘ravim’
<i>selly muott</i>	<i>selli muot</i>	‘sel moel’

- 3) Käsikirjas leidub rida häälikulisi variante, mis osaliselt arvata-vasti juba Sjögreni süstematiseerimise, seejärel aga järjepidevamalt Wiedemanni ümbertöötlemise ohvriks on langenud, nimelt pikk *ā* asendab *ao*, *āo*, *a^o*-d ja pikk *ä* *äe*-d, näiteks:

KK	SR	
<i>āodist</i>	<i>ād'ist</i>	‘aasta’
<i>māo</i>	<i>mā</i>	‘maa’

<i>kaol</i>	<i>kāl</i>	‘kael’
<i>läel</i>	<i>lāl</i>	‘raske’

4. Punkti 1) kohta: Ma pean eriti ebaõnnestunuks Wiedemanni otsust liivi- ja kuramaa murrete tähistamise osas. See ei ole mingil moel selge ega ühetähenduslik: kui üks sõna on mõlemas murdes ühesuguselt või põhiosas ühtemoodi üles märgitud, jätab Wiedemann sellise juhtumi tähistamata, nagu juba nimetatud näites sõna ‘veri’ puhul. Selle tagajärjeks on, et:

- (1) mitte midagi ei saa teada sõna olemasolu kohta murretes ega salatsiliivi murdes ja et
- (2) ei nimetata ka vähesel määral eristuvaid häälikuvorme, eriti salatsiliivi murde puhul.

5. Punkt 2) tematiseerib kõrvalekalduvat õigekirja, kusjuures diskussiooni alla kuulub ka häälikuline pool ning seega on vajalik uurimiseandmete interpretatsioon. Osa näiteid ei ole kuigi kaalukad, nagu näiteks mõnede konsonantide kvaliteedi, st mitmuse *t* või sõnalõpulisel *s*-i (Sjögreni *mies* vs Wiedemanni *miez*) kirja pilt; samuti ka näited konsonantide kvantiteedi kohta (näited: *palatt* vs *palat* ‘põlema’, *vāntt* vs *vānt* ‘venitama’). Võib oletada, et mõlemad küsitavad häälikulised nähtused jäid nende kahe kirjaviisi vahele, st ühelt poolt meedia, teiselt poolt poolpikk teenus sõna lõpphäälikuna.

Teised näited on seevastu kaalukamad. Näiteks kirjutab Wiedemann Sjögreni *selly muott* ‘sel moel’ asemel *selli muot*. Tähtis on siin y asendamine *i*-ga, mis pole kindlasti millegagi õigustatav, seda enam, et Wiedemann oma sissejuhatuses sellele mingit seletust ei anna. Oleks Sjögren *i*-d kuulnud, oleks ta *i* ka kirjutanud. Kuna ta aga y kirjutab, siis kuulis ta kas *ü*-d või midagi, mis tema soome kõrvale *ü*-na kõlas. Ajalooliselt pole siin *ü* ootuspärane, mistõttu on teine variant tõenäolisem. Kuna sellisel juhul tuleb lähtuda sellest, et soome keeles see häälik puudus, on ilmne, et tegu on häälikuga, mis näiteks on tõendatud ka Kuramaa liivi murdes, nimelt redutseeritud vokaaliga. Loomulikult ei taha ma öelda, et selleks häälikuks oli redutseeritud *ü*, vaid et Sjögren kuulis *ü*-d sisaldavat häälikut.

Teine näide on *a* asendamine *e*-ga sellistel juhtudel nagu näiteks Sjögreni *ruojad* ‘ravim’ vs Wiedemanni *ruojed* (NomSg *ruoi*). Wiedemanni eestipärasest vaatenurgast tingituna võis selleks ka häid põhjuseid olla, vrd eesti *rohi* ja *roheline*. Tema arvates võis siin tegu

olla kirjaveaga. Aga nagu ilmselt eesti keeles on *u* selles sõnas sekundaarne, nii võib ka liivi keeles *a* sekundaarne olla.

6. Kõige kaalukam Wiedemanni korrektuuridest on punktis 3) käsitletud pika vokaaliga kirjutusviis Sjögreni diftongi asemel. Kui Sjögreni sõnaraamatu osas leiab sellise kirjutusviisi nagu äsja toodud näidetes *āod'ist*, *kaol*, *māo*, *läel*, *jāed* jt, siis Wiedemanni sõnaraamatus on need märgitud *ād'ist* ‘aasta’, *kāl* ‘kael’, *mā* ‘maa’, *lāl* ‘raske’ ja *jād* ‘ees’. Ka käsikirja teises osas, st väliuurimustelt kogutud veel süstematiseerimata andmetes esineb diftongi sisaldav kirja pilt üsna sageli. Seni oleme me leidnud ainult pika *ā*- ja *ä*-ga juhtumeid, aga võib loota, et sarnane kirja pilt ka teiste ootuspäraste pikade vokaalide puhul esile tuleb.

Võib-olla ei ole see aga üldse mingi juhus, et niisugune kirjutusviis just nende kahe vokaali puhul arvukalt esineb, sest küsimus on ju, mis peitub selle kirjutusviisi taga. Kreevini murde kohta ja ühest 1810. aastast pärit Kuramaa liivi allikast olen ma selliseid näiteid leidnud ja neid katketooni tõenditena interpreteerinud. Ja tõepoolest leidub käsikirja teises, süstematiseerimata osas väga palju selgemaid viiteid katketoonile. Sellele juhtis mu tähelepanu Karl Pajusalu.

- a) kirjutusviis, kus kahe vokaali vahel on sidekriips: *ra-a* ‘raha’, *ta-omi* ‘me tahame’;
- b) vähemalt ühel juhul erakordselt tähelepanuväärne kirjutusviis *k-ga*: *puktub* ‘puudutan’.

Mõlemal juhul korrigeeris Wiedemann need pikaks vokaaliks, niisiis *rā*, *tāmi* ja *pūtub*.

Wiedemanni sellise sekkumisega, milleks Sjögren teda tõenäoliselt innustas, lihtsalt kõrvaldati kirja pildist üks oluline salatsiliivi murdele iseloomulik joon.

7. Niisiis nähtub, et viis, kuidas Wiedemann Sjögreni materjale toimetab, ei ole päris täielikult õnnestunud. Kuid ka Sjögrenil endal on oma osa salatsiliivi murde kirja pildi ähmastamisel. Lisaks käsikirjale endale on siinjuures tähenduslikud eelkõige tema refleksioonid Bacmeisteri keelenäidetele (1850) ja diskussioon tema poolt täiesti puudulikult kirjeldatud, aastast 1851 pärineva vanema eesti keele

ortograafia üle. Tahan järgnevalt piirduda vaid minu seisukohast oluliste punktide käsitlemisega.

- 1) Isegi kui Sjögren eristas dialekte rangemalt kui Wiedemann, leidub ikkagi juba ka käsikirja esimeses osas ebaselgeid kohti ja vigu. Nii moodustas ta salatsiliivi murdes märksõna all *angenehm* 'meeldiv' daativi vormi näitelause *mis sinnen on tegu* 'Was geht Dich das an?' ('Mis see sinu asi on?'). Seesama viga sattub tal ka tema enda tõlgitud Bacmeisteri keelenäidetes ja selle juurde kuuluvatesse selgitustesse. Sellist *n*-daativi salatsiliivi murdes aga ei esine.
- 2) Hakkab silma see, kui palju erinevaid variante mõne salatsiliivi murde sõna kohta leidub. Üks näide: verbi *kleiden* 'riietuma' kohta on esitatud järgmised näited: *ēd*, *-ab ~ -ub*, *eid ~ eit ~ eäd ~ eät*, *-ub*, *ēt*, *etub*. Minu kogemuse põhjal oleks vale oletada, et salatsiliivi murdes nii palju variante esines. Palju tõenäolisem on, et Sjögreni näidete hulgas on osundusi Kuramaa murdele, mida Sjögren mõnedes kohtades ekslikult salatsiliivi murdena üles on tähendanud, ning et sealhulgas on ka vorme, mida ta juba oma väliuurimise käigus tehtud märkmetes normeeris või ühtlustas. Teatavasti kasutas ta Bacmeisteri keelenäidete kirjanepikul hoopis teistsugust märgisüsteemi kui sõnaraamatus või enda ülestähendustes.
- 3) Sjögreni selline ühtlustamispiidlus ning lähtumine soome kirjaviisist, mis tema arvates oli kõigist parim mõõdupuu, esitab täie selgusega eelpool kõne all olnud pika *a* ja *ä* kirjutusviisi probleemi. Ta formuleerib (Sjögren 1850: 57): "*Maa*, wie S. [= Seltinghof = Leivu] und F. [= Finnisch], oder *mâ*, wie ich in L. [= Salis-Livisch] und W. [= Werro] eingeführt habe, ist die rechte Schreibung des allen diesen Sprachen gemeinsamen Wortes für 'Erde'." ("*Maa*, nagu S. ja F., või *mâ* nagu ma L.-s. ja W.-s esitasin, on kõigi nende keelte puhul tegu ühe ja sama sõna, nimelt 'maa' õige kirjapildiga."). Selle lausega tuleb nähtavale kogu Sjögreni suhtumise dilemma, mille võib kokku võtta järgmiselt: mitte andmed pole otsustavad, vaid uurija. Ja Wiedemann on selle oma suure eelkäija põhimõtte loomulikult üle võtnud.

9. Omaette probleem on see, et Sjögren on proovinud oma materjali süstematiseerida saksa keelest lähtuvalt: esimene osa käsikirjast on

saksa-liivi sõnaraamat. Tänapäevases vaatenurgast on see tavatu, kuna tänapäeval lastakse vastaval keelele *n-ö* enda eest kõnelda, st süstematiseerimine võetakse ette keelest endast lähtudes.

Mis võiks olla sellise süstematiseerimise põhjuseks?

- 1) Esimene põhjus võis olla keelesisene: Sjögren oleks pidanud liivi-saksa sõnaraamatu puhul otsustama, missugust kolmest murdevariandist märksõnana kasutada, kuid ta ei saanud või ei tahtnud otsustada.
- 2) Teine põhjus võis olla keeleväline. Sjögreni tööperiood oli ühtlasi rahvusliku ärkamise aeg – meenutagem siin kasvõi Kalevala ilmumist. Sel ajal prooviti seni rõhutatud või muudel põhjustel tagaplaanil olnud rahvaid teiste maailma rahvastega samaväärsele tasemele tõsta. Selleks oli vaja kultuuri, mille juurde kuulub ka rikas ja toimiv keel. See aspekt mängis Sjögreni vastavates töödes märkimisväärset osa. Keele rikkust ja produktiivsust võis selgelt tõendada sellega, et keeles oli olemas adekvaatne modernne sõnavara. Kui nüüd vaadata saksa-liivi sõnaraamatut, mille esimene osa, nagu eelpool mainitud, erineb ainult vähesel määral Sjögreni pärandist, tulevad kiiresti nähtavale järgmised iseärasused:
 - a) Selles sõnaraamatu osas esitatud märksõnad moodustavad üllatava saksa keele sünonüümisõnaraamatu.
 - b) Selle osa ülesehitus põhineb selgelt saksa sõnamoodustusel: siin ei leidu mitte ainult lõputult palju prefiks- ja partikkelverbe, vaid ka kõikvõimalikke substantiivi ja adjektiivi moodustusviise.
 - c) Selles osas on saksa sõnu, esinevad ainult kindlates, sageli vaid üksikutes fraasides.
 - d) Sõnaraamatu esimene osa sisaldab suures ulatuses saksa kultuurisõnavara. Siinjuures ainult üks näide: kogu *c*-tähe all olev sõnavara *Cabale–Cypresse* sisaldabki vaid selliseid sõnu.

Seega kerkib esile küsimus, mis on sellel tegu tolleaegsete liivlaste tegeliku eluga. Ma kahtlen, kas suurem osa neist sõnadest oli tõepoolest tolleagues salatsiliivi murdes olemas või kasutusel. Ilmselt konstrueeris Sjögren need ise, nagu ka tõenäoliselt näiteks abstraktse sõnavara moodustamise sufiksi *-mi* abil. Et Sjögren siinjuures endas ei kahelnud, näitab ka see, et ta Bacmeisteri salatsiliivi keelenäited ise tõlkis.

Lõpetuseks võiks küsida, mida tuleks hinnata negatiivselt püüdluses lasta liivi keelt kaasaegses valguses paista. Praktilisest ja poliitilisest seisukohast on selline püüdlus loomulikult kiiduväärt, teaduslikust seisukohast viib see aga tagajärjetute tulemusteni: liivi keel ja eriti salatsiliivi murre on sõnaraamatus normeeritud, ühtlustatud ja kunstlikult muudetud sellisel viisil, et parim lahendus on kogu töö käsikirja põhjal uuesti teha. See ongi meie projekti eesmärk.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1954:** K voprosu o razvitii livskogo jazyka. In: Trudy instituta jazykoznanija IV, 254–307.
- Ariste, Paul 1971; 2005:** *Ferdinand Johann Wiedemann*. Tartu.
- Branch, Michael 1973:** A. J. Sjögren. *Studies of the North*. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1938:** *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki.
- Sjögren, Joh. Andreas 1849:** Bericht über eine im Auftrag der russischen geographischen Gesellschaft während der Sommermonate des Jahres 1846 nach den Gouvernements Livland und Kurland unternommene Reise zur genauen Untersuchung der Reste der Liven und Krewingen. Denkschriften der russischen geographischen Gesellschaft zu St. Petersburg. Erster Band. Weimar, 453–605.
- Sjögren, Joh. Andreas 1850:** Zur Ethnographie Livlands. In: Bulletin de la Classe Historico-Philologique de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg. Tome VII, No. 1–2: 1–26; No. 3: 33–45; No. 4–6, 49–70. St.-Petersbourg.
- Sjögren, Joh. Andreas 1851:** Neue ehstnische Uebersetzungen der Bacmeister'schen Sprachprobe als Nachtrag zu meinem Aufsatz: Zur Ethnographie Livlands. In: Bulletin de la Classe Historico-Philologique de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Petersbourg. Tome VIII, No. 1-2: 1–25; No. 3-4: 33–64; No. 12: 178–184; No. 13-14, 193–206. St.-Petersbourg .
- Sjögren, Joh. Andreas 1861:** Gesammelte Schriften. Band II, Teil 1: Livische Grammatik nebst Sprachproben; Teil 2: Livischdeutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Im Auftrag der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Joh. Wie-

demann. St. Petersburg.

- Sjögren, Joh. Andreas 1955:** *Tutkijan tieni*. Käsikirjoituksesta suomentanut Aulis J. Joki. Helsinki.
- Vääri, Eduard 1989:** Ferdinand Johann Wiedemann liivi keele uurijana. – Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. *Suomalais-virolainen Wiedemann-seminaari Helsingissä 5.-6.10.1987*. Toim. Seppo Suhonen. Helsinki, 64–68.
- Winkler, Eberhard 1997:** *Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprache*. Wiesbaden.

Eberhard Winkler: Sjögren, Wiedemann ja Liivi keele sõnaraamat. Pannus 19. aastagasa tiidüsaolukku

Nigu teedäq, om Sjögreni “Liivi-šaksa ja saksa-liivi sõnaraamat”, miä Wiedemann perän Sjögreni surma 1861. aastagal vällä and, naidõ katõ tiidüsmehet ütistüü. Kooniq täämbädseni olõ-i selge, mis osa kummalgi näist taa edimädse liivi keele sõnaraamadu ja üteliidsi ödagumeresoomõ keeletiidüse monumentaalteosõ kokkopandmisõ man oll. Karl Pajusalu ja Eberhard Winkleri ütistüün tetäs Sjögreni käsikirä keeleainõlõ kriitiline analüüs.

Artiklin andasõq edimädseq tulõmiq salatsiliivi murdõ kotsilõ, miä om ödagumeresoomõ keeletiidüsen seeniq minkagiperäst varjo jäänüq. Tuu man kias lühkühe kolmõ küsümüst:

- 1) Määntsen kujon ommaq üles tähendedüq Sjögreni väliuurmiisiga kofaduq keelematõrjaaliq?
- 2) Kuis om Sjögren naid joba esiq seletänüq ja kõrraldanuq?
- 3) Määntseq muutmisõq ommaq peri Wiedemanni toimõndamisõst?

Eberhard Winkler: Sjögren, Wiedemann and Livonian dictionary. A contribution to the history of science in the 19th century

Sjögren's *Livonian-German and German-Livonian Dictionary* that was published by Wiedemann after the Sjögren's death in 1861 is a collaboration of these two linguists. Until today, it is not clear which part of the first Livonian dictionary (that is a monumental work in the Baltic-Finnic linguistics) has been compiled by Sjögren and which part has been compiled by Wiedemann. Within the frameworks of a

joint project Prof. Karl Pajusalu (University of Tartu) and Prof. Eberhard Winkler (University of Göttingen) are composing a critical analysis of the Livonian material that is based on Sjögren's manuscript.

The article presents some preliminary results of Salaca Livonian, i.e. the dialect that has until recently remained in the shadow in the Baltic-Finnic linguistics. Thereby three questions have been discussed shortly:

- 1) what is the style of representing the linguistic data that Sjögren has collected during his fieldwork?
- 2) how has Sjögren himself interpreted and systematised the data?
- 3) what kind of changes can be ascribed to Wiedemann?

Key-words: *linguistics, lexicology, Livonian language*

VENE KEELE MÕJUD KOMI KEELELE

NIKOLAI KUZNETSOV

0. Käesoleva artikli eesmärgiks on keelekontaktide teooria raamistikus näidata vene keele mõjul toimunud ja toimuvaid protsesse komi keeles. Ma ei taotle igakülget analüüsi, vaid räägin pigem nendest silmapaistvamatest tendentsidest, mis on täheldatavad praeguses komi keeles, eeskätt kõnekeeles. Käesolev kirjeldus lähtub eeskätt põhimõtetest ja mudelitest, mida on esitanud Thomason (2001), kuid on toetunud ka teistele keelekontaktikäsitlustele (Rannut jt 2003 jne).

1. Keelekontaktidega kaasnevad sellised protsessid nagu keele säilitamine, interferents, keele hääbumine, keelevahetus, keele surm, konvergents, uute keelte teke jne. Keelekontakte on kõikjal (Thomason 2001: 8) ja nende tulemuseks on keel(t)e muutus ja isegi keele surm või uute keelte teke (Rannut jt 2003: 160). Sajaprotsendiliselt ei ole keelekontaktide tulemusi võimalik prognoosida (Rannut jt 2003: 164), kusjuures puhtlingvistilised tegurid ei ole muutuste toimumises nii tähtsad kui sotsiaalsed (Thomason 2001: 77).

Kaks peamist keelekontaktiga kaasnevat protsessi on keele säilitamine (*language maintenance*), mille puhul toimub laenamine (*borrowing*), ja keelevahetus (*language shift*), mille puhul toimub interferents (*interference*) (Thomason & Kaufman 1991: 35–64). Peab märkima, et laenatav pole ainult sõnavara, vaid keelestruktuuri kõik aspektid igal keeletasandil (Thomason 2001 : 11).

Keele säilitamine ja keelevahetus on kontaktidest tingitud muutuste vastandjuhtumid: esimese puhul toimub interferents suunas $K2 > K1$, aga teise puhul $K1 > K2$ (Rannut jt 2003: 164). Keelevahetajad toovad teise keelde esimese keele sugemeid. Madalama sotsiaalse staatusega keelevahetajate puhul on tegemist substraadiga, kõrgema sotsiaalse staatusega keelevahetajate keele sugemeid nimetatakse superstraadiks, enam-vähem võrdse sotsiaalse positsiooniga rühmade keelekontakti puhul on tegu adstraadiga (Rannut jt 2003: 164). Vastastikust interferentsi, kui kontaktis olevad keeled säilivad, kuid muutuvad sarnaseks, eelkõige struktuuride osas, nimetatakse konvergentiks (Rannut jt 2003: 169–170). Keelekontaktide äärmuslikud tule-

mused on keelesurm, kui keelt keegi enam ei räägi, ja uute keelte teke (rühmadevahelised pidžinid ja kreoolid ning rühmasised segakeeled). Keelesurmani võib viia keelevahetus, järkjärguline hääbumine (kasutussfääride kaotamine), struktuuride või sõnavara kadu ja massiline struktuuri laenamine (Rannut jt 2003: 173).

Keelekontaktidest tingitud muutused toimuvad seitsme mehhanismi kaudu, mis võivad toimida nii eraldi kui ka kombinatsioonis teineteisega (Thomason 2001: 129). Kõige rohkem on nendest uuritud koodivahetust (*code-switching*), mis tähendab kahe või enama keele materjali kasutamist ühe rääkija poolt ühe lausungi või ühe vestluse piires (vt Thomason 2001: 131–136). Koodivahetusega on tihedalt seotud koodivaheldus (*code alternation*): rääkija kasutab samuti kahte või enam keelt, kuid iga keelt erinevate vestluspartneritega (vt Thomason 2001: 136–139). Kõige tüüpilisem koodivahelduse kontekst on ühe keele kasutamine kodus ja teise kasutamine tööl. Kolmas mehhanism – passiivne oskus (*passive familiarity*) – esineb siis, kui rääkija kõnes on tunnuseid keelest, mida ta mingiski ulatuses mõistab, kuid ei kasuta kunagi aktiivselt (vt Thomason 2001: 139–142), teisisõnu mõjutab teise keele passiivne oskus esimest keelt. Neljas mehhanism – kokkuleppimine (*negotiation*) – hakkab tööle siis, kui partnerid kontaktisituatsioonis ei oska teineteise keelt piisavalt ja enese arusaadavaks tegemiseks lähendavad oma keelekasutatut vestluspartneri keelele (vt Thomason 2001: 142–146). Teise keele omandamise strateegiate (*second-language acquisition strategies*) puhul avaldab esimene keel mõju sihtkeelele ja see võib toimuda siis, kui õppija kasutab sihtkeeles rääkimisel emakeele keelendeid täitmaks lünkasid sihtkeele tundmises, projitseerib esimese keele struktuure sihtkeele vormidele jne (vt Thomason 2001: 146–148). Järgmiseks mehhanismiks on kahe keele omandamine esimese keelena (*bilingual first-language acquisition*) (vt Thomason 2001: 148–149) ning viimaseks mehhanismiks teadlik muudatus (*deliberate decision*), mille põhjuseks võib olla kas teise keele prestiiž või soov luua uus identiteet (vt Thomason 2001: 149–152).

2. Komi-vene kontaktid said alguse juba 11. sajandil, kui Novgorodi võim hakkas laienema ka komide alale (Лудыкова & Федина 2001: 4). Need kontaktid intensiivistusid Permi Stefani misjonitöö aegadel 14. sajandil seoses Euroopapoolse Venemaa kirdeosa koloniseerimise ja õigeusu levitamisega ning muutusid järjest tihedamaks. Enne 20.

sajandit venelaste massilist sisserännet komide aladele siiski polnud ja veel 1926. aastal olid komid oma kodumaal enamuses, moodustades 92,2% elanikkonnast. Seoses vangilaagrite rajamise, regiooni intensiivse industrialiseerimise, laialdase tööstusmigratsiooni, samuti ühiskonnas toimuvate assimilatsiooniprotsessidega muutus komide osakaal Nõukogude perioodil drastiliselt. Viimase, 2002. aasta rahvaloenduse andmetel moodustasid komid juba vaid 25,2% Komimaa elanikkonnast. Pikaajaste kontaktide tulemusena on komi traditsioonilises kultuuris, rahvarõivastes, arhitektuuris ja folklooris täheldatav väga tugev vene mõju. Põhjalikumalt komi-vene kontaktide ajaloo kohta vt nt Leinonen 2002: 202–211.

Sajandite vältel on komi keel mõjutusi saanud ja sõnu laenanud mitmest keelest (eri keeltest laenamise kohta vt Лыткин 1956, Лыткин 1958, Kalima 1911, Rédei 1962, Rédei 1964, Róna-Tas 1972, Wichmann 1903). Praegu on ainukeseks mõjutajaks jäänud vene keel, mis oli juba minevikuski suurim mõjutaja. Vene keele mõju on läbi aegade puudutanud eeskätt sõnavara kui muutlikumaid osi keeles. Kõige vanemateski komi kirjamälestistes on vene laensõnu (Лыткин 1969), kuid nende sissevool komi keelde sai hoogu 18. sajandil (VLS).

Praeguseks on paljud laenuid juba komi keeles juurdunud ja sama hästi kui omad. Näiteks on neljandik 1961. aastal ilmunud komi-vene sõnaraamatu sõnadest vene keele laensõnad ja enamik neist on sünonüümid olemasolevatele komi sõnadele (Айбабина 1990).

Vanemate kihtide vene laensõnu on komi keel töödeldud oma grammatiliste reeglite järgi, mugandanud neid, teinud n.õ komipäraseks. Kuid laenamine ei puudutanud mitte ainult sõnavara, vaid ka keele grammatilist struktuuri (Сидоров 1992: 103). Vene keele mõju ilmes keele kõikidel tasanditel.

3. Muutusi foneetikas on soodustanud muuseas komi ja vene keele foneetilise süsteemi sarnasus (Сидоров 1992: 103). Enne komi kirja-keele tekkimist laenatud sõnad allusid enamasti komi keele foneetilistele seaduspärasustele ja tulid kirjakeelde juba kõnekeeles välja kujunenud kujul, nende hääldusstruktuur säilis ka õigekirjas (Айбабина 1984: 27). Näiteks on komi keelele algselt võõraid häälikuid [f], [h] ja [c] vanemates laenudes asendanud vastavalt [p], [k] ja [č]: *сахар* < *сахар* 'suhkur', *понар* < *фонарь* 'latern', *ковта* < *кофта* 'pluus, jakk', *чеп* < *цеть* 'kett' jne.

Nõukogude ajastul komi keelde tulnud laenud moodustavad ühtlasi kõige mahukama laenudekihi (VLS) ja säilitavad juba vastavate vene sõnade ortograafilise struktuuri, st on enamasti, vaatamata komi keelele loomuvastastele foneemidele ja foneemide kombinatsioonidele, identsed allikakeele sõnade ortograafiaga (Айбабина 1984: 27, 35). Need samad [f], [h] ja [c] on komi keele perifeersete murrete kaudu tulnud kirjakeelde (Сидоров 1992: 103) ning uemad laenud on komi keeles need võõrhäälikud juba säilitanud: *фабрика* 'vabrik', *салфетка* 'salvrätt', *колхоз* 'kolhoos', *центр* 'tsepter' jne.

Need häälikulised erinevused sõnade laenamisel on jälgitavad 1920–30ndate aastate proosas. Alguses adopteerisid kirjanikud vene laene komi häälikusüsteemi, nt *пронт* < *фронт* 'rinne', *колхоз* < *колхоз* 'kolhoos', *нига* < *книга* 'raamat', *ласьт* < *власть* 'võim'. 1930ndatel kehtis uute laenude puhul juba vene keele ortograafia: *книга*, *власть* jne. (Leinonen 2002: 230)

Praeguses kõnekeeles kasutatakse vene sõnade originaalkujusid sageli ka nende laenude puhul, mis on normeeritud kirjakeeles adopteeritud vastavalt komi keele seaduspärasustele nii hääldamise osas kui ka õigekirjas: *больница* 'haigla' kirjakeelse *больница* asemel. Kunagi juba mugandatud sõnu "taastatakse" vene keele mõjul tänapäeva kõnekeeles üsna sageli: *цвет* 'õis, lill' kirjakeelse *цвет* asemel.

Varasema komi keele jaoks polnud konsonantide kombinatsioonid sõna alguses omased ja vanemates laenudes välditi selles positsioonis järjestikusi kaashäälikuid: üks konsonantidest kadus ära või konsonantide vahele tekkis lisavokaal: *нига* < *книга* 'raamat', *дõва* < *вдова* 'lesk', *коколюка* < *кюка* 'kõvera otsaga kepp, roop'. Uema aja laenudes on konsonantühendid sõna alguses tavapärase nähtus: *блок* 'plokk', *кюч* 'võti'. (Сидоров 1992: 108)

Põhjus, miks vene laenud ei allu enam komi keele foneetiliste seaduspärasustele, on tõenäoliselt komide kakskeelsuses. Valdavalt venekeelses ühiskonnas oskavad komid juba lapsest saadik vene keelt ja artikulatsiooni seisukohalt pole neil kuigi raske hääldada komi keelele algselt mitteomaseid häälikuid ja häälikuühendeid. Järelikult pole võõrelementide adopteerimiseks põhjust.

Muutusi on toimunud ka foneetikast konservatiivsemas morfoloogias. Näiteks on koos vene omadussõnadega komi keelde tulnud adjektiivisufiksud *-õй*, *-õвõй*, *-овõй* ja *-евõй*: *свежõй* < *свежий* 'värske', *боевõй* < *боевой* 'lahingu-'. Mõnes murdes on nende sufik-

site omastamine arenenud edasi ja neid kasutatakse koos päris oma sõnadega: *сюмõдõвõй* 'kasetohu-' < *сюмõд*. (Сидоров 1992: 109)

Vene keele mõju on olnud ka nt eitavate asesõnade kategooria (*некод* 'ei keegi', *нинõм* 'ei midagi') tekkimisel (Сидоров 1992: 112) või pöörsõnade aspektide arenemisel (Сидоров 1992: 116–118) jne.

Kirjamälestistes säilinud tekstide süntaksi osas tuleb olla ettevaatlik, kuna need kujutavad endast paljuski peegeldust kirikuslaavi keelest (Лыткин 1952: 117). On raske rääkida 18. sajandi komi keele süntaktilisest struktuurist, kuna ka nendes allikates kujutab lausete ja sõnaühendite struktuur endast kirikuslaavi teksti sõnasõnalist tõlget. Liturgilistes tekstides on süntaktilisi konstruktsioone, mis ei ole komi keelele omased (Кузнецова 1967: 189–190). Kuid näiteks nii rindlausete kui ka põimlausete tekkest komi keeles võib rääkida just seoses komi ja vene keele tihedate kontaktidega (Лудькова 1995a: 9)

Samuti on enamik rinnastavaid sidesõnu komi keeles (*да*, *и* 'ja' jne) vene laenud (Сидоров 1992: 120, Rédei 2005: 230), neid kasutatakse samas tähenduses kui vene keeles (Манова 1998: 163, Морфология 2000: 488) ja nad on tulnud komi keelde hiljemalt 14. sajandil (Rédei 2005: 233). Näiteks on sidesõna *и* vanimates kirjamälestistes täiesti tavaline (Сидоров 1992: 120): 14.–16. sajandi tekstides esineb ta 5 korda, vene tähtedega kirjutatud vanapermikeelsetes tekstides 24 korda (Лыткин 1969a: 244).

Lähemalt vene laenude foneetilise-phonoloogilistest muutustest vt nt Айбабина 1984, morfoloogilisest adopteerimisest nt Айбабина 1989, mõningatest muutustest komi süntaksis vt Kalima 1911: 35–175. Ülevaadet vene keele mõjust keele erinevatel tasanditel ja eriti süntaksis vt Leinonen 2002.

4. Varasemal ajal laenatud venepärased struktuurimudelid on kasvanud orgaaniliselt komi keele süsteemi sisse. Vene keel mõjutab komi keelt praegugi, kuid praegusel ajal võetakse vene keelele omased nähtused väga sageli üle üks ühele, nad jäävadki venepärasteks ega allu enamasti komi keele grammatilistele seaduspärasustele. Normeeritud komi kirjakeel on ehk uemate mõjutuste eest paremini kaitsitud, kuid kõneldav keel hakkab juba kubisema russismidest.

Põhjalikuma analüüsi ja kõikehõlmava kokkuvõtte tegemiseks jääb allolevast empiirilisest materjalist muidugi väheseks, see materjal on toodud pigem näitamaks komi keele kasutuses valitsevaid tendentse. Kahjuks ei olnud mul kasutada spontaanse kõne salvestusi,

mis oleks ehk kõige parem materjal näitamaks vene keele tugevat mõju elava komi keele kasutusele. Kuid ma püüan seda demonstree-rida erinevate näidete abil isiklikust kirjavahetusest, komi raadiost, kirjandusest jm.

Kõige enam paistavad silma muidugi leksikaalsed laenud. Vene keelt vabalt valdavad komid kasutavad oma kõnes väga palju selliseid sõnu, mis on vene keeles valmiskujul olemas ja mida on lihtne sealt võtta, eriti sel juhul, kui oma keeles vastavad sõnad puuduvad. Sellesse gruppi kuuluvad sõnad nagu *физика* ‘füüsika’, *космос* ‘kosmos’, *банк* ‘pank’ jt, enamasti kaasaegse eluga seotud sõnad. Neid on palju ja nende kasutamine on ikkagi paratamatu ja õigustatud. Millestki muust aga räägib selliste sõnade kasutamine, millel on täiesti normaalseid ja elementaarseid vasteid ka oma keeles ja mis ei ole isegi paljudele vastuvõetamatu keeleuendusprotsessi produkt. Mõningaid näiteid:

näide	tõlge	rasvaselt märgitud sõnade võimalikud komi vasted
<i>а ачыс мамыс учительница жэ вöли</i>	‘aga ema ise oli ka õpetaja’	<i>велöдысь</i>
<i>но школьникъясьыс откымындн</i>	‘kuid mõned õpilased’	<i>велöдчысь</i>
<i>зарплата эз на сетаवны</i>	‘palka veel ei antud’	<i>удждон</i>
<i>пöдароктö öд быть ньöб</i>	‘kingitust on ju vaja osta’	<i>козин</i>
<i>а крышасö эз и озоньтавны</i>	‘aga katust ei parandatudki’	<i>керка вевт</i>
<i>мед нин ставыс проветритчас</i>	‘et tuulduks juba kõik ära’	<i>тöлалас</i>
<i>поздравляйтa тэнö</i>	‘õnnitlen sind’	<i>чолöмала</i>
<i>дополнительно ещö вöлм бюджетесь деньгасö виччысьöны</i>	‘lisaks olevat nad oodanud raha eelarvest’	<i>содтöд сьöм</i>

Koodivahetuse ja laenamise vahel puudub kindel piir ning eriti raske on eristada ühesõnalist koodivahetust ja laenu (Rannut 2003: 187), seda enam, kui mugandamine ja kasutussagedus pole eristamiseks kindlad kriteeriumid (Rannut 2003: 187). Eelnevate ja üldse taoliste

näidete puhul on tegemist ühe keele sõnade mittevajaliku, kuid laialt levinud ja pideva asendamisega teise keele omadega. Oht seisneb siin selles, et võõrad sõnad saavad esmaseks ning oma sõnad jäävad teisejärguliseks ja ununevad¹. Sellist keelekasutust on täheldanud ka Jölgin Tsöpanov (2009: 200) raadio ja televisiooni saatejuhtide kõnes. Selle põhjuseks peab ta (Tsöpanov 2009: 199) jällegi komide kakskeelsust ja ka vene keele domineerimist igas elusfääris.

Komi keele ortoeepilised normid tulenevad komide artikulaatorsest oskusest (Лыткин 1969b: 346) ja komi inimest on võimalik ära tunda aktsendist. Kuid ka sellel tasandil on võimalik rääkida vene keele mõjust.

Kuigi sõnarõhk on komi keeles endiselt üldiselt esimesel silbil, kipub see vene laensõnades olema samas positsioonis kui allikakeeleski: komipärase oodatava *автобус* asemel öeldakse *автöбус* ‘buss’ jne. Komi keele palataalsed konsonandid on vene omadest nõ palju enam palataliseeritud (vt ka Айбабина 1984: 36), kuid vene laensõnades hääldatakse vastavaid häälikuid sageli venepäraselt: *синтаксис* komipärase *с’интакс’ис* ‘süntaks’ asemel, *университет* komi *ун’иверс’ит’ет* ‘ülikool’ asemel jne.²

Komi keele täishäälikud ei redutseeru, sõltumata nende positsioonist sõnas. Siiski võib tänapäeval tegelikult kõnes juba kuulda redutseeritud vokaale laensõnade – kuid mitte ainult! – hääldamisel. Näiteks tundub see üsna tavaline Komi rahvaraadio (loodud 2007) mõnegi (noorema) saatejuhi kõnes: näiteks hakkab kõrva, et sõnas *октябрь* ‘oktoober’ hääldatakse komipärase selge [o] asemel sõna algul venepäraselt [a]-le lähedast redutseerunud [Λ]-d jne.³

¹ Rõhutan, et jutt on suulisest keelekasutusest. Toimetatud tekstid – kirjutatud kujul trükkis ja suulisel kujul televisioonis ja raadios – on (veel) palju puhtamad.

² Erinevalt vene keele palataalsetest konsonantidest on komi “pehmete” kaashäälikute moodustamisel keeleselg korralikult vastu suulage. Palataalselt on need hääliku väga ungari keele *gy*, *ny* ja *ty* moodi.

³ Komi keeles muide puudub palataalne *p’*, kuid praeguse seisuga ei ole see õigekirjaga vastavuses, ortograafiliselt on see peegeldatud vaid sõnade obliikvakäänete vormides (*октябрь* – *октябрын* ‘oktoobris’) (vt Айбабина 1984: 36).

Võiks eeldada, et muutused komi sõnade hääldamises ilmnevad vaid nõ linnakomide või noorte komide kõnepruugis, kellel on rohkem otsest kontakti vene keelega. Kuid paraku on see tendents üldine.

Vene keele mõju on tunda ka morfosüntaksi tasandil. Näiteks väga mitmes väljendis, kus oleks oodata komipäraseid sisekohakäändelisi või muid konstruktsioone, kasutatakse hoopis postpositioone *вылӧ* ‘peale’, *вылын* ‘peal’ ja *вылысь* ‘pealt’, kopeerides vastavaid konstruktsioone vene keeles. Tegemist on struktuuri laenamisega:

näide	vene konstruktsioon	tõlge	rasvaselt märgitud sõnade võimalikud komi vasted
<i>дача вылад</i>	< на даче	‘suvilas’	<i>дачаын</i>
<i>почта вылын</i>	< на почте	‘posti(maja)s’	<i>поштаын</i>
<i>завод вылын</i>	< на заводе	‘tehases’	<i>заводын</i>
<i>кафедра вылын</i>	< на кафедре	‘õppetoolis’	<i>кафедраын</i>
<i>радио да телевидение вылын</i>	< на радио и телевидении	‘raadios ja televisioonis’	<i>радиоын да телевидениеын</i>
<i>тайӧ сайт вылын позьӧ гижны унатор</i>	< на сайте	‘sellel kodulehel võib kirjutada palju asju’	<i>сайтас</i>
<i>мунисны кино вылӧ</i>	< на фильм	‘läksid filmi vaatama ’	<i>кино видзӧдны</i>
<i>туй вуджӧ турунвиж би вылӧ</i>	< на зелёный свет	‘ületab teed rohelise tulega ’	<i>турунвиж биӧн</i>
<i>юбилей вылӧ</i>	< на юбилей	‘juubelile’	<i>юбилей пасйыны</i>
<i>талун ковмас чужан лун вылӧ мунны</i>	< на день рождения	‘täna peab minema sünnipäevale ’	<i>чужан лун пасйыны</i>
<i>кӧкъямыс асывсянь гижӧд вылӧ</i>	< на запись	‘kella 8-st hommikul salvestusele ’	<i>передача гижны</i>
<i>тӧрыт верӧсӧй охота вылысь воис</i>	< с охоты	‘eile mu mees tuli jahilt ’	<i>вӧравны/кыйсьыны ветлис да бӧр воис</i>

Taolisi postpositioonikonstruktsioone tagasõnadega *вылӧ*, *вылын* ja *вылысь*, mis on kopeeritud vene keele prepositioonidega väljenditest, ei kasutata mitte ainult kõnekeeles ja tavakõnes, neid on isegi kirjanike ja teadlaste kirjutistes, s.o toimetatud tekstideski. Need struktuurid pole komi keelele omased, kuid näib, et nad on saamas normiks.

Väga sageli võib kõnes ja kirjas kohata väljendeid ja terveid lauseidki, mis sisaldavad vene sõnavara, ja komikeelne on nendes vaid grammatiline instrumentarium (sufiksid, partiklid, abiverbid jne):

näide	vene mudel	tõlge	rasvaselt märgitud sõnade võimalikud komi vasted
<i>эг и получит <...> удовольствиесӧ</i>	< получить удовольствие	‘ei saanudki [ma] naudingut’	<i>лов гаж эз ло / лӧсьӧд эз ло</i>
<i>но и ёна нин тайӧ вопросас разберитчин?</i>	< разоб- раться в вопросе	‘no ja kuivõrd jõudsid juba selles küsimuses selgusele?’	<i>проблемасӧ гӧгӧрвоин</i>

Usun, et järgmisest väljendist on võimalik aru saada ka komi keelt oskamata, piisab vaid vene keele oskusest. Nimelt ütles üks raadio- saatessa helistaja muuseas (rasvaselt on märgitud vene keele sõnad):

меньым приятнӧ встречайтчыны ас учителяскӧд
‘mul on hea meel kohtuda oma õpetajatega’.

Võidakse kasutada ka omakeelset sõnavara, kuid nii, et venekeelne lausekonstruktsioon jääb alles. Selle asemel, et öelda mõnda väljendit ümber ja anda edasi mõte, kopeeritakse väljendi osad sõna-sõnalt vene keelest komi keelde. Siin on tegemist jällegi struktuuri laenamisega:

näide	vene mudel	tõlge	rasvaselt märgitud sõnade komi vasted
<i>беседа нуӧдис</i>	< провести беседу	‘pidas vestlust’	<i>сӧрнитис</i>
<i>пукавны диета вылын</i>	< сидеть на диете	‘dieedil olema’	<i>лоны диета вылын</i>

näide	vene mudel	tõlge	rasvaselt märgitud sõnade komi vasted
<i>нерв вылын ворсісны</i>	< <i>играть на нервах</i>	‘panid [mu] närve proovile’	<i>скөрмөдисны</i>
<i>бура нө вопроссө сеталан</i>	< <i>задавать вопросы</i>	‘ütles, et esitan küsimusi hästi’	<i>юасян</i>

Kui eelnevad kirjeldused ja näited demonstreerivad vene keele mõju komi keelele kas foneetilisel, morfoloogilisel või leksikaalsel tasandil, sõnavara või struktuuri laenamist jne, siis järgnevalt tulevad näited koodivahetusest, kus erinevaid sõnaühendeid ja konstruktsioone võetakse vene keelest üle täiesti üks ühele, tõlkimata sõnu, muutmata väljendite grammatilist struktuuri, jättes kõik vene sufiksids jm alles (vt ka Tsöpanov 2009: 200):

näide	tõlge	rasvaselt märgitud sõnade komi vasted
<i>и директор школыыс меным шуис</i>	‘ja koolidirektor ütles mulle’	<i>школаса директор</i>
<i>оборот титула вылас</i>	‘sisetiitellehel’	<i>титулыслөн пытикёкладорас</i>
<i>тöрыт мян вöли кросс наций</i>	‘eile oli meil rahvaste kross’	<i>войтыръяслөн кросс</i>
<i>дни родственных ф-у народов вылас</i>	‘soome-ugri hõimupäevadel’	<i>рöдвуж финн-йöгра войтыръяслөн лунъяс</i>
<i>ме весиг уджалі в редакционной комиссии</i>	‘ma töötasin isegi toimetuskomisjonis’	<i>редакционнöй комиссияын</i>
<i>чукортис сборник переводов</i>	‘koostas tõlkekoogu’	<i>вуджöдöм гижжöд чукöр</i>

Koodivahetus on komi keele kõnelejatele väga iseloomulik, see on täiesti tavaline eriti numbritega väljendite puhul, s.o kellaaja, kuupäeva, hinna jms märkimisel, seejuures öeldakse muidugi ka numbreid vene keeles:

näide	tõlge	rasvaselt märgitud sõnade komi vasted
<i>быд 1,5 часа</i>	‘iga 1,5 tunni tagant’	<i>часöн-джынйöн мысти</i>
<i>асывнас 29-го в 7.30</i>	‘29-nda hommikul kl 7:30’	<i>кызь öкмысöднас сизим да джын часын</i>
<i>а тайö жö материалсьыс “Коми муын” 20 рублей</i>	‘aga sama materjali eest [saab] “Komi mu”-s 20 rubla’	<i>кызь шайт / кызь руб</i>
<i>7 арöс тырис сылы 26 августа</i>	‘7-aastaseks sai ta 26. augustil’	<i>август кызь квайтöд лунö</i>
<i>кöсья ветлыны конгресс вылö 10–14 сентября</i>	‘kavatsen käia kongressil 10.–14. septembril’	<i>сентябр дас-дас нёльöд лунъясö</i>

Sellised venekeelsed konstruktsioonid on kui tavalised elementaarühikud komikeelsete väljendite ja lausete struktuurides ja võivad olla näiteks “põhisõnaks” postpositioonikonstruktsioonis, võtta komi sufikseid jne. Need konstruktsioonid on analüüsitavad kui vene keele lahutamata tervikud.

5. Käesolevas artiklis on püütud demonstreerida mõningaid lingvistilisi muutusi ja tendentse komi keeles keelekontaktide kontekstis. On kindel, et väikse materjalikogu põhjal, vaid mõnede keelekasutajate kirja pandud näidetel on raske teha kokkuvõtteid keele funktsioneerimise kohta üldiselt. Kuid isegi suuri üldistusi tegemata näitavad mu kogemused, et kirjeldatud keelekasutus on üsna tavaline.

Thomasoni (2001: 129–152) kirjeldatud mehhanismidest, mille kaudu toimuvad keelekontaktidest tingitud muutused, on komi keele puhul võimalik rääkida järgmisest. Koodivahetus on kakskeelsete komide kõnes väga ootuspärane. Pikaajaliste ja väga intensiivsete komi-vene kontaktide kontekstis on samuti ootuspärane nii sõnavara kui struktuuri laenamine. Vene keele domineerimisega ühiskonnas on koodivaheldus samuti iseloomulik komi keele kõnelejatele. Paljude valdavalt venekeelses keskkonnas elavate komide kohta kehtib ka kahe keele samaaegse omandamise mehhanism. Teise keele omandamise strateegiad ilmnevad tõenäoliselt vaid individuaalsel tasandil.

Keeleuenduslike protsesside taustal on põhjust konstateerida ka teadlikku muudatust.

On raske teha kindlaid kokkuvõtteid ja lihtne eksida keelte saatuse prognoosimises (vt Vahtin 2001: 275–280), sest liiga keeruline on ette arvata väga erinevate faktorite koosmõju keelte käekäigule. Kuid arvestades komi keele jätkuvalt madalat prestiiži, senist hariduspoliitikat, kõnelejate hoiakuid ja teisi sotsiaalseid tegureid ei tundu kõik keelekontaktidega seotud protsessid keele säilimise seisukohalt väga positiivsed. Ja antud olukorras⁴, just kõnekeele tasandil, on need tendentsid üsna ohtlikud, sest omakeelsed sõnad ja konstruktsioonid võidakse unustada ja hiljem tunduvad nad juba võõrad.

On liiga rutakas ja pessimistlik rääkida komi keele surmast. Küll aga on võimalik rääkida selle osalisest hääbumisest, sest mitmed funktsionaalsed alad on ta juba kaotanud. Kindlasti on komide seas ka keelevahetajaid, kuid keelevahetus on toimunud ja toimub pigem isikuti ja võib-olla ka rühmiti. Toetudes muutusvõimalusi illustreerivale skeemile (M. Rannut jt 2003: 165) peame komi keele puhul rääkima keele säilitamisest. Sellele viitavad sellised tunnused nagu intensiivsed kontaktid, ulatuslik kakskeelsus kõnelejate seas ning selgest tulenev ulatuslik sõnavara ja struktuuri laenamine.

Loodetavasti ei muutu keelevahetusprotsessid väga ulatuslikuks. Selleks annab usku tõdemus, et enamik komisid räägib ikkagi siinkirjeldatust ilusamat ja puhtamat komi keelt ning teeb seda teadlikult. Teiste keelte mõjud iseenesest ei vii keelevahetuseni, vaid keele püsimist mõjutavad pigem sotsiaalsed, kui keelelised tegurid, eriti kõnelejate suhtumine (Thomason 2001: 77; Rannut 2003: 164, 174). Kui aga venepärasuste kopeerimine peaks tõesti muutuma väga üldiseks, võib see ebasoodsates sotsiaalsetes, poliitilistes jm tingimustes mõjuda komi keelele hävitavalt – komi keel võidakse unustada, nii et sellest jääb vaid substraat.

Kirjandus

Айбабина, Евгения 1984: Адаптация словарных заимствований из русского языка в коми языке (фонетико-фонологическая

⁴ Nimelt suuline kõne hoiab keelt elus ja aktiivsena, kuna loetakse komi keeles väga vähe, rääkimata oma keeles kirjutamisest.

структура). – *Вопросы лексикологии и словообразования коми языка*. Труды Института языка, литературы и истории Коми филиала Академии наук СССР, выпуск 31, 24–37. Сыктывкар.

Айбабина, Евгения 1989: Некоторые особенности морфологической адаптации русских лексических заимствований в коми языке. – *Грамматика и лексикография коми языка*. Труды Института языка, литературы и истории Коми научного центра Уральского отделения Академии наук СССР, выпуск 46, 5–18. Сыктывкар.

Айбабина, Евгения 1990: Специфика функционирования русских лексических заимствований в коми языке в современных условиях. – Серия препринтов «Научные доклады», выпуск 251. Сыктывкар.

Kalima, Jenő 1911: *Die russischen Lehnwörter im Syrjänischen*. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXIX. Helsingfors.

Кузнецова, Зинаида 1967: *Язык письменных коми памятников XVIII века*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Йошкар-Ола.

Leinonen, Marja 2002: Influence of Russian on the syntax of Komi. – *Finnisch-Ugrische Forschungen*, 57. Helsinki.

Лудыкова, Валентина 1995a: *Кomi кывйын сложной сёрникузья: спецкурсъсь учебной пособие*. Сыктывкар.

Лудыкова, Валентина 1995b: Синтаксис коми рассказа 20-х годов. – *Грамматика и лексикография коми языка*. Труды Института языка, литературы и истории, выпуск 58, 48–66. Сыктывкар.

Лудыкова, Валентина, Федина, Марина 2001: *Сопоставительная грамматика коми и русского языков. Часть 1. Морфология: Учебное пособие*. Сыктывкар: Издательство Сыктывкарского университета.

Лыткин, Василий 1952: *Древнепермский язык. Чтение текстов, грамматика, словарь*. Москва: Издательство Академии наук СССР.

Лыткин, Василий 1956: Вепско-карельские заимствования в коми-зырянских диалектах. – *Академику Виктору Владимировичу Виноградову к его шестидесятилетию*. Сборник статей, 179–189. Москва: Издательство Академии наук СССР.

- Лыткин, Василий 1958:** О некоторых тюркских заимствованиях в коми языке. – *Nyelvtudományi Közlemények*, 60. kötet, 109–112. Budapest.
- Лыткин, Василий 1969:** Древнейшие русские заимствования в коми языке. – *Вопросы филологии*. Ученые записки Московского государственного педагогического института, выпуск 341, 242–248. Москва.
- Manova, Nagyzezsda 1998:** *Komi-zürjén nyelvkönyv*. Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- Морфология 2000:** *Öñя коми кыв: морфология*. Дасьтöма Г. В. Федюñева кипод улын. Сыктывкар.
- Rannut jt = Rannut, Mart, Ülle Rannut, Anna Verschik 2003:** *Keel. Võim. Ühiskond. Sotsiolingvistika ja keelepöliitika õpik*. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Rédei, Károly 1962:** Jurák-szamojéd jövevényyszók a zürjén nyelvben. – *Nyelvtudományi Közlemények*, 64. kötet, 71–95. Budapest.
- Rédei, Károly 1964:** Obi-ugor jövevényyszók a zürjén nyelvben. – *Nyelvtudományi Közlemények*, 66. kötet, 3–15. Budapest.
- Rédei, Károly 2005:** Сочинительные и подчинительные союзы коми языка. – *История, современное состояние, перспективы развития языков и культур финно-угорских народов*. Материалы III Всероссийской научной конференции финно-угроведов (1–4 июля 2004 г., Сыктывкар), 228–234. Сыктывкар.
- Róna-Tas, András 1972:** A permi nyelvek õspermi kori bolgár-török jövevényyszavai. – *Nyelvtudományi Közlemények*, 74. kötet, 281–298. Budapest.
- Сидоров, Алексей 1992:** *Избранные статьи по коми языку*. Сыктывкар: Коми книжное издательство.
- Thomason, Sarah G. 2001:** *Language contact. An introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thomason, Sarah G., Terrence Kaufman 1988:** *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkely: University of California Press.
- Цыпанов, Йёлгинь 2009:** Перым кывъяслөн талунъя серпас. – *The Quasquicentennial of the Finno-Ugrian Society*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 258. Helsinki, 191–206.

- Вахтин, Николай 2001:** *Языки народов Севера в XX веке. Очерки языкового сдвига*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Wichmann, Yrjö 1903:** *Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen*. – Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXI. Helsingfors.

Internetiallikas

- VLS = Вольская, Нина:** *История русских заимствований в коми. Влияние русского языка на коми*.
<http://www.speech.nw.ru/phonetics/FILES/ilja-gen.html>
 (12.11.2008).

Nikolai Kuznetsov: Vinne mõotusõq komi keelen

Komi kiil om jo aastagasto vinne keelega tihtsähe kokko putnuq ja säält kõvva mõotust saanuq. Seo ilma aigo ommaq (paaigo) kõik komi keele kõnõlõjaq (vähämbält) katõkeelidseq, nä mõistvaq päält komi keele ka vinne kiilt.

Päämädselt vinnekeeline ütiskunnaelo, vinne keele ülembvõim pia kõiki eloallo pääl ja mitmõq muuq ütiskundlidsõq jm asaq ommaq vähändänüq komi keele pruukmist ja tähtsüst. Vinne kiil om siski mõotanuq ja mõotas parhillaki ka komi kiilt hinnäst, mitte õnnõ timä pruukmist. Kõgõ vanõmbaq vinne lainsõnaq om komi kiil säädnüq umahindä keeleoppu säädüisi peri, om tennüq naaq komiperälidses. Niisama ommaq mõnõq vinneperälidseq struktuurimudõliq loomuligult komi keelekõrda sisse kasunuq. Vahtsõmbaq vinne mõotusõq võetasõq üle üts-ütele, nuuq jääseki vinneperälidsis.

Vinne keele pääletükmist om tundaq komi ütiskeele kõiki kihte man. Normit komi kiräkiil om vöi-ollaq kaidõsõt vahtsõmbidõ mõotuisi iist, a rahvakeelen om russismõ väega hulga. Artiklin kaias naid mõotuisi mitmidõ näütide perrä.

Nikolay Kuznetsov: Russian influences on the Komi language

For several centuries the Komi language has had close contacts with Russian, likewise it has been in the sphere of its influence. Today (almost) all Komis are at least bilingual and know Russian. Various public factors, mainly Russian-speaking society, Russian domination in all spheres of life, etc. have negatively influenced the status and use of Komi.

However, Russian has been influencing the grammatical system of Komi, not only its use. Earlier Russian loans were exposed to processing according to the grammatical laws of the Komi language, adapted, and so to say “komificaited“. Also certain Russian structural models have organically grown into the system of the Komi language. The phenomena borrowed during the Soviet period and especially now are adopted from Russian one to one without the subsequent adaptation.

The present article takes a closer look at the persistent influence of Russian at all levels of the Komi language. Even if the Komi literary language is probably to some extent protected from the newest influences, at the level of public use the Komi language is overflowed with Russicisms.

Key-words: *bilingualism, Komi language, language influence, language contacts, language shift, loan-words, spoken language, loan translations, vocabulary.*

*KIÄ UMMA HÄÄD EI
HÄÖDÄQ, TUU VÕÕRA
HÄÄD EI VARASTAQ*

KARJALANKIELINEN LASTENRUNOUS KARJALAN TASAVALLASSA

NATALIA CHIKINA

Lastenrunoudella voidaan tarkoittaa joko lapselle tarkoitettua, lapsesta kertovaa tai lapsen kirjoittamaa runoutta. Artikkelissani tulen käsittelemään ensimmäistä vaihtoehtoa eli lapselle tarkoitettua runoutta.

Karjalankielinen lastenrunous alkoi kehittyä Karjalan tasavallassa pari vuosikymmentä sitten. Nyt karjalankielistä lastenrunoutta on kehittymässä tasavallassa kolmella karjalan murteella: livviksi, lyydiksi sekä varsinaiskarjalaksi. Yhtään varsinaista lastenrunoilijaa ei kuitenkaan ole, mutta kirjailijoiden joukossa on runoilijoita, jotka kirjoittavat sekä aikuisille että lapselle.

”Suojelevan nationalismin” aallonharjalla on syntynyt lapsille tarkoitettuja teoksia. Kirjoittajien joukossa on päiväkotien, koulujen ja korkeakoulujen opettajia, jotka pyrkivät täyttämään teoksillaan karjalankielisen lastenkirjallisuuden puutteen (Tšikina 2006: 117). Vuodesta 1990 lähtien on julkaistu yksitoista karjalankielistä lastenrunokirjaa.

Livviksi kirjoitettuja lastenkirjoja ovat Paavo Lukinin *Mindäh kägöi kukkuu* (1990) ja *Iče minä* (1996); Vladimir Brendojevin *Sana, kuultu muaman suus* (1991); Zinaida Dubininan *Silmükaivoine* (1995) ja *Minun livvin linduzile* (2006); Olga Mišinan *Ratoi* (1996), *Piäsköin korgevus* (2002) ja *Ruskei zor'aine* (2005); Tamara Ščerbakovan *Pajun kukkazet – keviän viestit* (1999); L'ubov' Tuttujevan *Iloine* (2007). Varsinaiskarjalaksi on ilmestynyt Valentina Karakinan *Rohkie tijani* (2005).

Yksitoista runokirjaa: onko se paljon tai vähän? Voisimme sanoa, että paljon. Vuosina 1990–2007 Karjalan tasavallassa julkaistiin kahdeksan lastenrunokirjaa. Niistä on venäjäksi kuusi (Aleksandr Valentinin *Книжка про мишку* (1992) ja *Дракоша* (1999), Igor Vostrjakovin *Чунды-унды-заколюки* (1992), Tatjana Shapiron *Я считаю до миллиона!* (1992), *Морошковая поляна* (1997), Andrei Sungurovin *Волшебная зеленая страна* (2006)), suomeksi yksi (Taisto Summasen *Ketä aurinko rakastaa* (1990)) ja myös vepsäksi yksi (Nina Zaicevan *Izo Lizoi* (2005))

Karjalankielinen lastenkirjallisuus kehittyikin aktiivisesti etenkin runoudessa. Runoilijista esimerkiksi Vladimir Brendojev ja Paavo Lukin ovat alkanut kirjoittaa karjalan kielellä. Brendojevin ensimmäinen kirja julkaistiin vuonna 1980 ja Lukin on ollut aina tunnettu lastenkirjailijana.

Nykyrunoilijat kirjoittavat runoja pikkulapsille sekä koululaisille. Nämä kirjat kasvattavat lapsia rakkauteen synnyinseutuaan, karjalan kieltä ja luontoa kohtaan. Runojen pääaiheita ovat Karjala, eläimet, linnut, kasvit, vuodenaajat ja luonto.

Olga Mišinan teokset kielivät lastenkirjallisuuden ominaislaadun erinomaisesta tuntemuksesta: hän on pitkään toiminut koulunopettajana. Hänen kirjansa Piäsköin korgevus sai Karjalan tasavallan vuoden kirja-kilpailussa 2002 toisen palkinnon parhaana lastenkirjana.

Hänen runojensa ja kertomustensa kohderyhmänä ovat alle kouluikäiset lapset ja ala-asteen oppilaat ja ne kertovat kotiseudun kasveista ja eläimistä (Чикина 2008: 162). Riemukas elämänmyönteisyys leimaa runoja *Kuldukukat*, *Piäsköin korgevus*, *Sikourei*, *Kimaleh*, *Tikku mečas*.

Runot täyttävät tiedollista funktiota. Karjalan kielen sävelmä esittää ympäröivän maailman kauneutta. Runoilija sanoo: “Katso, millainen ihana maailma! Aholla kukkii sikourei. Sateen aikana tämä kasvi ikään kuin sulkee siniset silmänsä”.

Tamara Ščerbakovalla ja Zinaida Dubininalla on samanlaiset kirjailijanurat. He ovat kotoisin Aunuksen piiristä ja ovat lapsesta asti puhuneet karjalaa äidinkielenään. Molemmat ovat opettaneet lapsille venäjän ja karjalan kieltä ja myöhemmin kirjoittaneet ja kääntäneet runoja ja kertomuksia lapsille.

Sisäinen puhtaus, heys ja havaintojen tarkkuus leimaavat Kalevalan piirin Vuokkiniemen kylästä kotoisin olevan Valentina Karakin runoja. Hän alkoi harrastaa luovaa kirjoittamista jo kypsässä iässä. Filologina hän työskenteli pitkään koulussa ja Petroskoin opettajaopistossa numero 1. Sitten hänet kutsuttiin karjalankieliseen Oma Mua-lehteen, siellä hän käänsi kirjoituksia karjalan kielelle ja alkoi myöhemmin kirjoittaa satuja ja lastenloruja, joita julkaistiin lastenlehti Kipinässä.

Karakinan runosikermä *Runoja lapsilla* tutustuttaa hauskesti ja mukaansatempaavasti nuoria lukijoita metsän eläimiin. Oravasta kertovat seuraavat säkeet:

*Oravaini, oravaini
Mečän paras hyppijäini.
Eläy kuusen latvassa
Lämpimässä pesässä.*

Runoissaan Karakina opettaa lapsia tarkkailemaan ja ymmärtämään luontoa, arvostamaan ja rakastamaan sen kauneutta, kuuntelemaan lintu- ja eläinmaailman ääniä.

Miikul Pahomov kirjoittaa lyydiksi. Hänen kirjansa “Tuohuz ikkunas” sisälsi runoja lapsille. Esikoiskirjan lastenrunojen pääaiheena on luonto. Runo *Vauged griba* kertoo, miten kaupunkilaispoika Miša meni isänsä kanssa metsään, löysi herkkutatit ja ihmetteli: “Kuka tämä tonttu on?” Tässä tatin vertaamisessa tonttuun tuntuu pikemminkin länsieurooppalaisen mytologian kuin venäläisen kansanperinteen vaikutus tekijään.

Myös Vasja Veikki on kokeillut siipiään lastenkirjallisuuden alalla. Hänen humoristinen viisipolvinen trokeerunonsa *Sanažet* perehdyttää lapsia eläinmaailmaan. Runo *Aberi* on avuksi lukutaidon oppimisessa:

*M da A – roih ühtes MA,
Ü da Ö – on puhdas ÜÖ.
Pane ühteh MA da MA –
Mamua suvaičemma müö.*

Veikki ei ylenkatso myöskään leikkiloruja (esim. *Peitos*).

Santtu Karhun laulut vetoavat myös lapsiyleisöön. Hän esittää usein niitä Talvisovat-ryhmänsä kanssa. Sellaisia ovat *Čibi-čibi linduine* ja kehtolaulu *Magua pikkaraizeni* (Чикина 2008: 37).

Lastenrunoutta julkaistaan oppikirjoissa ja lukukirjoissa. Niissä on sekä alkuperäisiä runoja että käännöksiä.

Valitettavasti karjalankielisellä lastenrunoudella on omat puutteensa. Eräät runot ovat liian pitkiä lapsille. Tavallisesti pikkulapset oppivat runoja ulkoa. Eräissä tapauksissa runoissa on huonot loppusoinnut. Siksi runot ovat usein vaikeita lapsille. Karjalankielinen runous on kuitenkin omaperäistä. Jokaisella runoilijalla on esimerkiksi runonsa jäniksestä. Maailmankirjallisuudessa jänikselä on omistettu tuhansia rivejä, mutta jokaisella on oma runoilijääänensä. Esimerkiksi, V. Karakinan “Jänis”:

*Pitkäkorva, ristisuu,
Lyhythäntä jänis,
Olisit vain miun kera,
Etkä meččäh mänis.
Rakentajua kehumah* (Karakina 2005: 30).

O. Mišinan “Jänöi”:

*Pitkät korvat, pieni očču,
nälgü jänöi murginoiččou.
Pureskelou jänöi nuori
varboi, juurii, mehukuorii.
Mečäs süömistü on külläl.
Süönnüh jänöi – ei ni külmä.
Täüzi vačču uneh painau.
Silmii ei sua umbeh panna...* (Mišina 2002: 13).

Ensimmäisen runon kautta lapsi tutustuu jänikseen, toisen kautta saa tietää, minkälaiset tavat jäniksellä on ja kolmannen kautta, että jänis on lelu.

Kansanrunouden ja lastenkirjallisuuden kautta lapsi tutustuu kieleen ja saa tietoja maailmasta. Parhaat runot hän muistaa koko elämänsä ajan. Toivon, että karjalaiset lapset muistaisivat karjalankielisiä jänisrunoja yhtä hyvin kuin A. Barton venäjänkielisen runon “Jänis”.

Lähdeluettelo

Dubinina, Zinaida 1995: *Silmükaivoine*. Petroskoi: Karjala.
Karakina Valentina 2005: *Rohkie tijani*. Petroskoi: Periodika.
Mišina, Ol’ga 2002: *Piäsköin korgevus*. Petroskoi: Periodika.
Tšikina, Natalia 2006: Karjalankielisen kirjallisuuden nykytila. – *Carelia*, 10, 2006, 113–124.
Чикина, Наталья 2008: Карелоязычная литература Карелии: современное состояние и перспективы. *Художественная словесность финно-угорских народов: от истоков к современности*. Йошкар-Ола, 154–165.

Чикина, Наталья 2008: «Если в стих ты ставишь слово «мие-ли»...»: (о литературе на карельском языке). – *Север*, 7/8, 2008, 37.

Natalia Chikina: Karalakeeline latsiluulõq Kafala Vabariigin

Karalakeeline latsiluulõq naas Kafala Vabariigin tegünemä paar-kümmend aastakka tagasi. Noq ilmus karalakeelist latsiluulõt jo kol-mõn karala keelen: livvi, lüüdi ja periskafala keelen. Üttegi peris latsiluulõtajat siski olõ-õi. Om õnnõ sääantsit, kiä kirotasõq nii suurilõ ku latsilõ.

Latsilõ mõtõlduid teossit om sündünüq “kaitsva natsionalismi” lainõhafal. Kirotajidõ hulgan om latsiaido, kuulõ ja korgkuulõ oppa-jit, kiä pruummaq ummi teossidõga täütäq karalakeelidse latsi-kirändüse puudust. Aastagast 1990 om ilmunuq ütstõist luulõraama-tut. Parhilladsõ ao kirotajaq ommaq Zinaida Dubinina, Olga Mišina, Tamara Ščerbakova, Valentina Karakina, Miikul Pahomov ja tõõsõq.

Täämbäde päävä luulõtajaq kirotasõq luulõtuisi nii väikeisile latsilõ ku koolilatsilõ. Naaq luulõraamaduq kasvatasõq latsi hoitma umma sünnükotust, kafala kiilt ja luudust. Pääteemaq ommaq Kafala, eläjäq, tsirguq, kasvoq, aastagaaq ja luudus. Latsiluulõtuisi ilmu-tõdas opiraamatin ja lugõmigõn. Luulõtuisi hulgan om nii ummi-luuduid ku ümbrepantuid.

Kaõs ommaq kafala latsiluulõl umaq hädäq man. Mõnõq luulõ-tusõq ommaq latsi jaos pallo pikäq ja osal ommaq halvaq lõppriimiq. Kafala latsiluulõq om latsilõ sagõhöhe pallo rassõ, a samal aol ka väega esiqsugumanõ.

Natalia Chikina: Poetry for children in Karelian in the Republic of Karelia

The poetry in Karelian has been published in the Republic of Karelia for nearly 20 years. Nowadays, the poetry for children is developing in three dialects of the Karelian language, i.e. Livvi, Ludic and Karelian Proper. There are no poets who write only for children – all authors write both for adults and children.

In the epoch of realignment (“defensive nationalism”), kindergarten teachers, schoolteachers and university lecturers have started to write poetry for children. That was caused by the absence of necessary literary material in the Karelian language. Since 1990, 11 books have been published.

Modern Karelian poets are Zinaida Dubinina, Olga Mishina, Tamara Sherbakova, Valentina Karakina, Miikul Pahomov and the others. They write both for small children and school children. Their books reflect love towards the birthplace, the Karelian language and nature.

The poetry for children is published in textbooks and reading books. Among the poems there are both originals and translations.

However, the poetry for children has defects. In my opinion, the poems are excessively long, and rhymes have failed in some cases. Therefore, the poetry is difficult for children, but at the same time it is very interesting and original.

Key-words: *poetry, Karelian language, dialects, poets, literature for children, modern literature.*

LYYDIN KIELEN KEHITYS KIRJALLISUUDESSA LÜÜDIKIELEN KOHENDAMIINE LITERATURAS

MIIKUL PAHOMOV

Lyydin kielen kehitys tapahtuu kirjallisuudessa. Lyydin kieli koostuu kolmesta päämurteesta (Kuujärven lyydi, keskilyydi, pohjoislyydi), jotka eroavat huomattavasti toisistaan. Lyydiläisen kirjallisuuden tärkeä tavoite on yhtenäisen lyydin kirjakielen luominen.

Lyydin kirjakielen kehityksessä voidaan erottaa seuraavat vaiheet: **1989–1993 “lehtikausi”**, jolloin lyydinkielisiä tekstejä alkoi ilmestyä pääosin sanoma- ja kulttuurilehdissä. Kyseinen kausi kattaa kirjallisuuden ja kielen kehityksen ensimmäisistä runoista ensimmäiseen lyydinkieliseen kaunokirjalliseen kirjaan.

Lyydiläisten kansallinen herätys alkoi 1980-luvun lopussa. Maaliskuussa 1989 petroskoilainen kulttuurilehti Punalippu (nyk. Carelia) julkaisi ensimmäiset runot lyydin kielellä [1]. Tätä tapahtumaa pidetään lyydinkielisen kaunokirjallisuuden alkuviehkana. Samoihin aikoihin lyydinkielisiä tekstejä alkoi ilmestyä lastenlehdessä Kipinä (1989) [2], Kuujärven koulussa alkoi lyydin kielen opetus, jonka tukemiseksi laadittiin latinalaiseen kirjaimistoon perustuvat aakkoset ja ruvettiin tekemään aapiskirjaa [3].

Aktiivisimmin lyydiläisliikkeeseen osallistuivat Kuujärven lyydiläiset, joiden kylästä ajan mittaan kehittyi lyydiläisen kulttuurin keskus. Vuonna 1990 suomenkielisessä sanomalehdessä Neuvosto-Karjala ilmeistyi lyydiläisiin vetoava kirjoitus Me lyydiläiset, jossa kehoitettiin säilyttämään lyydin kieltä ja kulttuuria (21.1.1990) [4]. Samana vuonna lyydiläiset esiityivät Punalippu-lehden teemanumerossa Kuibo elät, karjalaine? (2/1990) [5] ja vuonna 1991 samassa lehdessä julkaistiin kalevalamittainen lyydinkielinen runoelma Lyydimua (11/1991), joka kertoi lyydiläisten historiasta [6]. Vasta perustetun karjalankielisen sanomalehden Oma Mua koenumeroissa painettiin lyydinkielisiä runoja (7.11.1990, N:o 3 (3)) [7]. Siitä lähtien lyydinkielinen kirjallisuus sai oman sijansa Karjalan alkuperäiskansojen kulttuurikuvassa.

Lyydin kirjakielen kehityksen “lehtikausi” huipentui ensimmäisen lyydinkielisen kaunokirjallisen kirjan ilmestymiseen: v. 1993 petroskoilainen Periodika-kustantamo julkaisi 64-sivuisen runokirjan Tuohuz ikkunas [8].

Edellä esittämäni “lehtikauden” aikana lyydin kirjakielen kehitys tapahtui Kuujärven murteen pohjalta. Tätä lyydin kirjakielen muotoa voidaan kutsua Kuujärven kirjakieleksi (Kuujärven kirjakieli).

Kuujärven kirjakielen erikoispiirteitä

1. suomen y:n käyttäminen kirjakielen kehittämisen alkuvaiheessa: *sydam* ‘sydän’
2. vokaalisointu puuttuu: *sydam* ‘sydän’
3. suomen ai-diftongia ensi tavua kauempana vastaa pitkä a: *kuldaane* ‘kultainen’
4. suomen oi-diftongia ensi tavua kauempana vastaa diftongi uo tai pitkä u: *anduo* ~ *anduu* ‘(hän) antoi’
5. diftongit äi ja öi ensitavussa: *täiz* ‘täysi’, *löita* ‘löytää’
6. sisäheittoisia muotoja: *maksta* ‘maksaa’, *otta* ‘ottaa’
7. uz-loppuisten nominien vokaalivartalosisissa muodoissa on s: *sydamuz* ‘sisällys’ : *sydamused* ‘sisällykset’
8. geminaattoja vain ensi tavun lyhyen vokaaliaineksen jäljessä: *sepp* ‘seppä’ : *seppad* ‘seppää’ : *seppaha* ‘seppään’, *ottab* ‘(hän) ottaa’, vrt. *heitab* ‘(hän) heittää, riisuu’, *istutab* ‘(hän) istuttaa’
9. yks. 3. p. preesensin päätteinä on -b: *ottab* ‘(hän) ottaa’
10. mon. 1. ja 2. persoonan päätteinä on -m ja -t: *sanum* ‘sanomme’, *sanuit* ‘sanoitte’
11. -he tai -hV -pääteisiä illatiivimuotoja: *kodihe* ‘kotiin’, *kalaha* ‘kalaan’
12. -he -loppuisia passiivimuotoja: *lugetihe* ‘luettiin’
13. -tud-partisiippi: *lugetud* ‘luettu’
14. Kuujärven murreanoja: *derein* ‘kylä’, *veraa* ‘piha’

1993–2005 “kirjakausi”, jolloin lyydin kielellä ilmestyi kokonaisia kirjoja ja kulttuurilehtien numeroita. Niitä ovat

- hengellinen lukemisto D’umalan Poig (Lüüdilaine Siebr. Helsingi 1999) [9],
- runokirja Lüüdiland (Snellman-instituutti. Kuopio 2000) [10],
- aapinen ABC-kird’ (Lüüdilaane Siebr. Helsingi 2003) [11],

- Karjalan Heimo – kulttuurilehden Kuujärven erikoisnumero (Karjalan Sivistysseura. Helsinki 2003, n:o 9-10) [12],
- Lüüdilaine, Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisun 1. numero (Helsinki 2005) [13],
- rukouskirja Ehtsluuzb (Lüüdilaine Siebr. Helsingi 2005) [14].

Joulukuun 1. päivänä 1998 ensimmäisenä lyydi-yhdistyksenä Helsingissä perustettiin Lyydiläinen Seura ry (Lüüdilaine Siebr ry). Heti Lyydiläisen Seuran perustamisen jälkeen internettiin on ilmestynyt Seuran kotisivu, jossa huomattava osa materiaalia on lyydin kielellä. Vuonna 1995 Seura on ryhtynyt julkaisemaan vuosijulkaisua Lüüdilaine, jossa lyydin lisäksi on kirjoituksia suomen ja venäjän kielellä. Vuosilehtä on painettu Suomessa ja jaettu Karjalan tasavallassa lyydiläiskoteihin ilmaiseksi. Lüüdilaine-vuosijulkaisu yhdessä Seuran nettisivun kanssa on laskenut pohjan lyydiläisen median kehittymiselle.

Tässä vaiheessa Kuujärven murteella kirjoitetun kirjallisuuden ohella kehittyi sellainen kirjakielen muoto, jossa lyydiläismurteiden eroavuudet tasoitettiin ja lyydin kieltä kehitettiin lähestyen karjalan kielen yleisedustusta. Tämän kauden kirjakielen muotoa voidaan määrittellä Lyydin ensimmäiseksi kirjakieleksi (Lyydin ensimmäinen kirjakieli). Lyydin ensimmäisen kirjakielen kieliopilliset muodot syntyivät riimirunoudessa, niinpä myöskin runomitta oli vaikuttanut niiden kehittämiseen.

Lyydin 1. kirjakieli on paljolti nojannut keskilyydin edustukseen, joka on aika lähellä karjalan kieltä. Tämän kirjakielen kehittäminen alkoi jo Tuohuz ikkunas -runokokoelman viimeistelyn vaiheessa. Tuohuz ikkunas -runokirja sisältää pari runoa, jotka edustavat lyydin 1. kirjakieltä [8, s. 23, 52]. Lyydin 1. kirjakielen muodot kiintyivät hengellisessä lukemistossa D’umalan Poig [9].

Lyydin ensimmäisen kirjakielen erikoispiirteitä

1. viron ü:n käyttäminen: *südam* ‘sydän’
2. vokaalisoinnun tavoittelua. Perussääntö “jos ensi tavussa esiintyy ä, ü, tai ö, niin myös toisessa tavussa merkitään etuvokaali, mutta ei toista tavua kauempana”: *südam* ‘sydän’, vrt. *südamuz* ‘sisällys’

3. suomen *ai*-diftongia ensi tavua kauempana vastaa diftongi *ai*: *kuldaine* ‘kultainen’
4. suomen *oi*-diftongia ensi tavua kauempana vastaa diftongi *oi*: *andoi* ‘(hän) antoi’
5. diftongit *äü* ja *öü* ensi tavussa: *täüz* ‘täysi’, *löütä* ‘löytää’
6. sisäheitottomia muotoja: *maksada* ‘maksaa’
7. -uz-loppuisten nominien vokaalivartaloissa muodoissa on *ks*: *südamuz* ‘sisällyks’ : *südamuksed* ‘sisällykset’
8. geminaattoja kaikkialla sanassa: *heittau* ‘(hän) heittää, riisuu’, *ištuttau* ‘(hän) istuttaa’
9. yks. 3. p. preesensin päätteenä on *-u*: *ottau* ‘(hän) ottaa’
10. mon. 1. ja 2. persoonan päätteenä on *-mme* ja *-tte*: *sanumme* ‘sanomme’, *sanuite* ‘sanoitte’
11. *-h*-päätteisiä illatiivimuotoja: *kodih* ‘kotiin’, *kalah* ‘kalaan’
12. *-h*-loppuisia passiivimuotoja: *lugettih* ‘luettiin’
13. *-ttu*-partisiippi: *lugettu* ‘luettu’
14. yleislyydiläistä sanastoa: *küälä* ‘kylä’, *piha* ‘piha’

2005 – “eeposkausi”, jolloin kuvakieltä käyttäen lyydiläisille on koittanut eepisten tekojen aika. Tuolloin Kuujärven kirjakielellä on ilmestynyt lisää kirjoja:

- lukukirja *Tervheks!* (Lüüdilaane Siebr. Helsingi 2007) [15] ja
- laulukirja *Pajod* (Maailman musiikin keskus & Lüüdilaine Siebr. Helsingi 2007) [16].

Lisäksi Suomessa toimiva Karjalan Kielen Seura on julkaissut hiltain kokoelman *Ruado*, *karjalazet mustellah*, jossa inkerikkojen, aunuksenkarjalaisten ja vienankarjalaisten kirjoittajien rinnalla on neljän Kuujärven lyydikon kirjoituksia ja runoja [17].

Näiden ohella Lyydiläisen Seuran Lüüdilaine-vuosijulkaisun numeroissa vuodelta 2006 ja 2007 ruvettiin yhdistämään äsken mainittua Lyydin ensimmäistä kirjakieltä Kuujärven kirjakieleen samalla korostaen lyydiläismurteiden erikoispiirteitä [18, 19]. Näin kahden edellisen kirjakielen pohjalta on syntynyt uusi kirjakielen muoto, jota voidaan kutsua Lyydin toiseksi kirjakieleksi (Lyydin toinen kirjakieli).

Lyydin toista kirjakieltä edustaa mm. työn alla oleva lyydiläinen kansaneepos *Sepuo Imaliine*, jonka alkuosa painettiin Lüüdilaine - vuosijulkaisussa 2007 [19, s. 64–68]. “Eeposkauden” erikoispiirteitä on myös se, että lyydinkielinen kirjallisuus herättää entistä enemmän

tutkijoiden huomiota Karjalan tasavallassa ja Virossa. Esimerkiksi mainittakoon Natalja Chikina, joka esitemöi tässä konferenssissä. Natalja on kirjoittanut lukuisia artikkeleita lyydiläisestä kirjallisuudesta, joita on viime aikoina julkaistu eri tutkimus- ja kulttuurilehdissä, mm. vuosijulkaisussa Lüüdilaine ja kulttuurilehdessä Carelia [20]. Lyydiläisen kirjallisuuden tutkimus kuuluu myöskin omana osanaan Natalja Chikinan lisensiaatin työhön Karjalankielisen kirjallisuuden nykytila (etnokansallisen kaunokirjallisuuden identiteetin ongelmat jälkineuvostoliittolaisena aikana), jonka hän on esittänyt v. 2007. Karjalan tiedekeskuksessa, jossa Natalja tekee työtä, toimii myös kirjallisuudentutkija Jelena Markova, joka on käsitellyt lyydiläistä kirjallisuutta omissa gender-tutkimuksissaan [21]. Virossa lyydinkielistä kirjallisuutta ja lyydiläistä uudisanastoa on käsitellyt tutkimuksissaan professori Jaan Öispuu [22].

Kesällä 2007 ilmestyi Carelia-lehden lyydiläinen teemanumero (6/2007), jossa muun lyydiläisaineiston ohella julkaistiin keskilyydiläismurteilla kirjoitettuja kaunokirjallisia tekstejä, joiden ilmestyminen lisää kenttää lyydin kirjakielen kehittämiseksi [23].

Keväällä 2006 Petroskoissa perustettiin Lyydin Humanitaarinen Säätö puhejohtajanaan tunnettu lyydiläinen kielentutkija Alexander Barantsev [24]. Etnofuturististen tiede- ja kulttuuriprojektinsa ohella LHS on perustanut internettiin kotisivunsa, jolla on oma merkityksensä lyydiläisen median ja kielen kehittämiseksi. Lyydin Humanitaarinen Säätö suunnitteli myös lyydiläisen sanomalehden tekemistä ja valmisti Lüüdän Aldod –nimisen lehden ensimmäisen numeron 2007, mutta se jäi ainoastaan elektroniseen muotoon [25]. Lehti suunniteltiin jo silloin lyydin- ja venäjänkieliseksi.

Vuoden päästä lyydiläisten unelma omasta sanomalehdestä vihdoin toteutui. Kesäkuussa 2008 Petroskoissa on alkanut ilmestyä nuorisojärjestö Triasin julkaisema sanomalehti Lyydilaine [26], joka on samannimisen mainitsemani Lüüdilaine-vuosijulkaisun seuraaja. Karjalaisessa lehdistössä kuvattiin Lüüdilaine-vuosijulkaisun ja uuden Lyydilaine-sanomalehden jatkuvuussuhdetta seuraavin sanoin: “Toinah sil [*lehtel* - *MP*] roih Lyydilaine-nimi, sama kui lyydiläzien žurnualal. Lehten perustettuu mainittu žurnualu vikse heittäy ilmahpiäzendän. Se andoi eloksen uvvele lehtele, nygöi kai, midä koskou lyydiläzii, suau lugie sie” [25].

Sanomalehdessä käytetään lyydin lisäksi myös venäjän kieltä. Siitä, että pieni lyydin kansa on saanut oman sanomalehtensä on ensinnäkin kiitettävä hiljattain poisnukkunutta lyydin kielen patrioottia, lyydiläistä kansanopettajaa Iivanan Lid'aa eli Lidia Potašovaa. Lidia Potašova kuoli odottamatta sairauskohtaukseen 17. joulukuuta 2007, mikä on korvaamaton menetys lyydiläiselle kulttuurille ja kansalliselle liikkeelle. Huhtikuussa 2007, kun lyydiläisen sanomalehden kohtalo oli vaakalaudalla, Lidia kävi Kuujärvellä tuvasta tupaan keräämässä allekirjoituksia lehden perustamista tukevan vetoomuksen alle. Hän oli myös sanomalehdessä toimivien lyydinkielisten toimittajien lyydin kielen opettajana Kuujärvellä.

Lyydilaine-sanomalehden kieli edustaa lähinnä ensimmäisen vaiheen Kuujärven kirjakieltä. Sanomalehdessä käytetään suomen y:tä.

Siinänsä kahden pienen kirjaimen, suomen y:n ja viron ü:n vastaakohtaisuus ei olisi niin tärkeä, ellei tiettyyn valintaan liittyisi myös kielipolitiikkaa. Aikoinaan aunuksenkarjalaiset valitsivat viron ü:n, mikä poikkesi selvästi vienankarjalisten käyttämästä suomen y:stä. Tämä valinta oli ainakin osittain johtanut siihen, että karjalan rahvan lehdessä Oma Mua tapahtui pesäjako, jonka päätteksi Oma Mua jäi aunukselaisten käsiin ja vienalaiset perustivat oman Vienan Karjala -sanomalehtensä. Tosin nykyään myös aunukselaaiset ovat ryhtyneet käyttämään suomen y:tä, mitä perustellaan pyrkimyksellä karjalan kielen yhtenäisyyteen. Vepsäläiset taas edellenkin käyttävät viron ü:tä mm. sanomalehdessä Kodima, minkä takana on vepsäläisten pyrkimys korostamaan äidinkieltänsä omaperäisyyttä ja itsenäistä asemaa suhteessa muihin Karjalan alkuperäiskieliin.

Vuonna 2003 ilmestyneeseen lyydiläiseen aapiseen viron ü otettiin mukaan ajatellen ensinnäkin lyydin kielen opetuksen tarpeita, kun lasten olisi helppo muistaa, että ä, ö, ü -etuvokaaleja vastaavat kirjaimet kirjoitetaan samalla tavalla merkitsemällä kahta pistettä kirjaimen ylle. Lisäksi suomen y muistuttaa graafisesti venäjän y:ta, mikä olisi johdattanut oppilaat harhaan.

Kun lyydin kaikki oppikirjat sisältävät juuri viron ü:n, lyydiläisten ei olisi ollenkaan mielekäästä siirtyä nyt yhtäkkiä suomen y:hyn.

Nykyolosuhteissa viron ü:n käyttäminen lyydiläisessä ortografiassa osoittaa lyydin aseman itsenäisenä kielenä, mutta suomen y:n käyttö korostaisi sitä mielipidettä, että lyydi on pelkästään yksi karjalan kielen murteista. Niinpä Carelia-lehden lyydiläisessä teemanume-

rossa (6/2007) osa keskilydiläisiä kirjoittajia käytti teksteissään suomen y:tä, mutta toinen osa taas viron ü:tä [23, s. 146–154].

Lyydin toisen kirjakielen erikoispiirteitä

1. **viron ü:n käyttäminen: *südam* ‘sydän’**
2. vokaalisointu puuttuu: *südam* ‘sydän’
3. **suomen ai-diftongia ensi tavua kauempana vastaa diftongi ai: *kuldaine* ‘kultainen’**
4. suomen oi-diftongia ensi tavua kauempana vastaa diftongi uo (tai triftongi uoi): *anduo* (~ *anduoï*) ‘(hän) antoi’
5. diftongit äi ja öi ensi tavussa: *täiz* ‘täysi’, *löita* ‘löytää’
6. **sisäheitottomia muotoja: *maksada* ‘maksaa’**
7. *uz*-loppuisten nominien vokaalivartaloisissa muodoissa on s
8. geninaattoja vain ensi tavun lyhyen vokaaliaineksen jäljessä: *sepp* ‘seppä’ : *seppad* ‘seppää’ : *seppaha* ‘seppään’, *ottab* ‘(hän) ottaa’, vrt. *heitab* ‘(hän) heittää, riisuu’, *istutab* ‘(hän) istuttaa’
9. yks. 3. p. presensin päätteenä on -b: *ottab* ‘(hän) ottaa’
10. **mon. 1. ja 2. persoonan päätteenä on -mme ja -tte: *sannumme* ‘sanomme’, *sannutte* ‘sanoitte’**
11. *he-* tai *hV*-päätteisiä illatiivimuotoja: *kodihe* ‘kotiin’, *kalaha* ‘kalaan’
12. *he*-loppuisia passiivimuotoja: *lugetihe* ‘luettiin’
13. *tud*-partisiippi: *lugetud* ‘luettu’
14. **yleislyydiläistä sanastoa: *külä* ‘kylä’, *piha* ‘piha’**

Huom. Lihavoidut piirteet (1, 3, 6, 10 ja 14) ovat peräisin Lyydin 1. kirjakielestä.

Lyydin kieli kuuluu vähälukuisten itämerensuomalaisen kielten joukkoon. Lyydin kirjakielen kehitys tapahtuu kosketuksessa läheisiin sukulikieliin. Tavalla tai toisella sen muotoutumiseen vaikuttavat sekä karjala että vepsä. Isompien ims-kielten vaikutus tuntuu sen kehityksessä myös. Lyydin ensimmäinen kirjakieli syntyi paljolti suomen mallien vaikutuksesta, mutta lyydin toista kirjakieltä pyritään hyödyntämään mm. viron kielen kokemuksella.

SUOMI ja karjala

1. suomen y:n käyttäminen
2. vokaalisoinnun tavoittelua
3. sisäheitottomia muotoja
4. diftongit *äü* ja *öü* ensi tavussa
5. *uz*-loppuisten nominien vokaalivartaloisissa muodoissa on *ks*
6. geminaattoja kaikkialla sanassa
7. yks. 3. p. preesensin päätteellä on *-u*
8. *ttu*-partisiippi
9. suomalaislajoina: *loma* '(koulu)loma' (ABC-kird' s. 140); *luondo* (Lüüdilaind, s. 44) ~ *luond* (Tervheks! s. 48) 'luonto'; *perind* (Lüüdilaine 2007, s. 76) 'perintö'

VIRO ja vepsä

1. viron *ü*:n käyttäminen
2. vokaalisointu puuttuu
3. sisäheittoisia muotoja
4. *i*-loppuiset diftongit suomen *äü*- ja *öü*-diftongien asemesta ensi tavussa: *täiz* 'täysi' (vrt. vir. *täis*), *löita* 'löytää' (vrt. vir. *leidma*)
5. *uz*-loppuisten nominien vokaalivartaloisissa muodoissa on *s*: *perimuz* 'perinne' : *perimused* 'perinteet' , vrt. vir. *pärimused*
6. geminaattoja ja pitkiä konsonanteja merkitään vain ensi tavun lyhyen vokaaliaineksen jäljessä: *sepp* 'seppä' : *seppad* 'seppää' : *seppaha* 'seppään', *ottab* '(hän) ottaa', vrt. *heitab* '(hän) heittää, riisuu', *istutab* '(hän) istuttaa'
7. yks. 3. p. preesensin päätteellä on *-b*: *ottab* '(hän) ottaa'
8. *tud*-partisiippi: *lugötu külge* 'luettu'
9. virolaislajoina: *pohđuz* (Ehtsluužb s. 43) 'syy', vrt. vir. *põhjus*; *siebralainõ* (Ehtsluužb s. 27) 'ystävä', vrt. vir. *sõber*; *perimuz* (Lyydilaine) 'perimätieto, perinne', vrt. vir. *pärimus*

Aika näyttää, millaista kieltä lyydiläiset tulevat lukemaan ja kirjoittamaan tulevaisuudessa. Lähiainakoina kirjakielen kehitykseen kauno-kirjallisuuden ohella tulee yhä enemmän vaikuttamaan lyydiläinen lehdistö, joka on nyt nuorten lyydiläisten käsissä. Samalla lyydiläisten

etninen kohtalo riippuu heidän tekemästään valinnasta, nimittäin tulevatko he pitämään lyydiä karjalan kielen päämurteena vaiko itsenäisenä itämerensuomalaisena kielenä.

Kirjallisuusluettelo / Lähteliteratur

1. Diedon tammi ym. runoja. Pahomov, Niko. – Punalippu, 1989, N:o 3, s. 152–153.
2. Loru. Pahomov, Niko. – Kipinä, 1989, N:o 5, s. 16. // Talven suarn. Pahomovan Miikul. – Kipinä, 1989, N:o 11, s. 12.
3. Iivanan Lid'an seminaripagin. – Lüüdiläižiin paginad Muailmankongressas ja seminaras Helsingiš 2000. Obraman Fed'uun Miikul. – Lüüdilaine 2007. Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu, s. 12–13.
4. Me lyydiläiset. Pahomov, Niko. – Neuvosto-Karjala 21.1.1990, N:o 10 (13 855).
5. Lyydin kiel' čoma meile. Pahomovan Miikul. – Kuibo elät, karjalaine? Punalippu, 1990, N:o 2, s. 183–185. // Kodihe ym. runoja. Pahomovan Miikul. – Kuibo elät, karjalaine? Punalippu, 1990, N:o 2, s. 174–177.
6. Lyydimua, runoelm. Pahomovan Miikul. – Carelia, 1991, N:o 11, s. 161–164.
7. Voznesenskoi, A. Päivän vaugetes nostatad mindaa... Kääntänyt Miikul Pahomov. – Oma Mua 7.11.1990, N:o 3 (3).
8. Tuohuz ikkunas. Runokird'. Pahomov, Miikul. Petroskoi 1993.
9. D'umalan Poig. D'umalahižen lugendan kird' Kard'alan lüüdin kielel. Kiändänu da kogonnu Miikul Pahomov. Lüüdilaine Siebr. Helsingi 1999.
10. Lüüdilaind. Runokird' lüüdin heimon kolmes mujus. / Kolmi-värinen runokokoelma lyydin kielellä. Pahomov, Miikul. – Snellman-instituutin erillisjulkaisut 1/2000. Kuopio 2000.
11. ABC-kird'. Kujärven lüüdin kielel. Pahomovan Miikul, Potašovan Lid'a. Lüüdilaane Siebr. Helsingi 2003.
12. Kuujärven erikoisnumero. – Karjalan Heimo, 2003, N:o 9–10. Karjalan Sivistysseuran äänenkannattaja.
13. Lüüdilaine 2005. Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu.

14. Ehtsluužb. Arkipäivän ehtoopalvelus ja rukouksia lyydin ja karjala-aunuksen kielellä: Käännösehdotus. Lüüdin da kard'al-anuksen kielele kiädänu Miikul Pahomov. Lüüdilaine Siebr. Helsingi 2005.
15. Tervheks! Lugendkird' Kujärven lüüdin kielel. Pahomovan Miikul, Potašovan Lid'a. Lüüdilaane Siebr. Helsingi 2007.
16. Pit'k Randaane. Pajod. Lyydiläisiä lauluja / Ludian songs. Toimitus: Obraman Fed'uun Miikul. Maailman musiikin keskus, Lüüdilaine Siebr. Helsingi 2007.
17. Lyydi. – Ruado, karjalazet mustellah. Karjalan Kielen Seura. Paino: Kopijyvä, s. 9–23.
18. Lüüdilaine 2006. Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu.
19. Lüüdilaine 2007. Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu.
20. Čikinana Nata. Lüüdiläisen literaturan sündünd. - Lüüdilaine 2006. Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu, s. 12–18. // Čikinana Nata. Pahomovan Miiklan runoroad. – Lüüdilaine 2007. Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu tulev pea. s. 33–36. // Tšikina, Natalia. Karjalankielisen kirjallisuuden nykytila. 2. luku. Karjalan kielen lyydiläismurteella ilmestyvän kirjallisuuden nykytila. – Carelia, 2007, N:o 6, s. 112–124.
21. Markova, Jelena. Problema identifikatsii pisatelei Karelii v postsovetiskij period. – Mežkul'turnye vzaimodeistvija v polietničnom prostranstve pograničnogo regiona. Materialy meždunarodnoi naučnoi konferencii, posvjaščennoi 75-letiju Instituta jazyka, literatury i istorii Karel'skogo naučnogo centra RAN. Karel'skij naučnyi centr RAN. Petrozavodsk 2005, s. 213–214. // Markova, Jelena. Problema identifikatsii pisatelei-mužčin v Karelii postsovetiskogo perioda (polemičeskie zametki). – Gender v tvorčestve sovremennyh pistelei korennyh narodov Jevropeiskogo Severa Rossii. Učebnoe posobie. Sostavitelä i naučnyi redaktor – Je. I. Markova. Karelskij tsentr gendennyh issledovanij. Petrozavodsk 2005, s. 97–98.
22. Öispuu, Jaan. Karjala vabariigi läänemeresoome rahvaste kirjandus ajaloopeeglis. – Kuum öö. Soome-ugri rahvaste tänapäeva luulet. Koostanud ja tõlkinud Arvo Valton ja Jaan Öispuu. Tallinn 2006, s. 10. // Öispuu J. Kaunokirjallisuus kirjakielen elvyttämisen prosessin osana (aunuksenkarjala). – Mežkul'turnye vzaimodeistvija v polietničnom prostranstve pograničnogo regiona. Materialy meždunarodnoi naučnoi konferencii, posvjaščennoi 75-letiju Instituta jazyka, literatury i istorii Karel'skogo naučnogo centra RAN. Karel'skij naučnyi centr RAN. Petrozavodsk 2005, s. 291–298. // Öispuu, Jaan. Oma Mua-lehden uudissanastoa vuosilta 1990–1997. Toimittanut Paavo. V. T. Kettunen. Osa I–II. Tallinn 2003. // Öispuu, Jaan. Oma Mua – lehten bibliograafii 1990–2004. Tallinn 2006. // Öispuu, Jaan. Runoista romaaneihin. Tallinna 2006, s. 11, 87–94.
23. Carelia, 2007, N:o 6. Karjalan tasavallan kansallisuuspolitiikan asiain ja uskonnollisiin yhdistyksiin ylläpidettävien yhteiskuntasuhteiden ministeriön, Inkerin liiton, Karjalan Rahvahan liiton ja Vepsän kulttuuriseuran kulttuurilehti.
24. Nouro, Wilhelm. Lyydin Humanitaarinen Säätiö perustettu Karjalassa. – Alkukoti, 2006, N:o 8, s. 19–20.
25. Filippova, Jelena. Lyydiläzet omua lehtie suamas. – Oma Mua 2008, N:o 6 (890).
26. Lüüdilaine, 2008, N:o 1–2. Gazeta osnovana v aprele 2008 goda. Učreditel': Karel'skaja molodežnaja obščestvennaja organizacija "Trias". Izdatel': GUP PK "Izdatel'stvo "Periodika""

Miikul Pahomov: Lüüdi keele arõng kirändüsen

Lüüdi kiil arõnõs edesi kirändüsen. Lüüdi keelel om kolm päämurrõt, miä lätväq ütstõõsõst küländ pallo lahko. Lüüdi kirändüse tähtsäs ülesandõs om ütids kiräkeele luuminõ.

Lüüdi kiräkeele arõngun või eräldäq kolmõ jako:

1989–1993 “lehtiaig”, ku lüüdikeelidseq tekstiq ilmuq päämädselt aolehin.

1993–2005 “raamadaig”, ku lüüdi keeli ilmu umaette raamatit ja kulttuurilehti.

2005– “eeposõaig”, ku Kuujärve murdõn ilmuq lugõmisõ- ja lauluraamat osa lüüdi rahvaeepõsõst “Sepuo Ilmaliine”. Eepõsõ alqusjago trüküti ärq aastagakirä “Lüüdilaine” 2007 aastaga numbrin.

Lüüdi kiil kuulus väikeisi õdagumeresoomõ kiili hulka. Lüüdi kiräkiil arõnõs kokkoputmisõn lähkeisi sugukiiliga. Ütte vai tõist piten mõotasõq timä kujonõmist nii kafala ku vepsä kiil. Tundaq om ka suurõmbidõ õdagumeresoomõ kiili mõotust. Lüüdi edimäne kiräkiil sündü suurõlt jaolt soomõ keele mõotusõ all, a lüüdi tõist kiräkiilt proomitas edendäq muuhulgan ka eesti keele kogõmuisi abiga.

Aig näütäs, määnest kiilt nakkasõq lüüdiläseq edespiten lugõma ja kirotama. Ligembädsel aol nakkas kiräkiilt ilokirändüse kõrval inämb mõotama lüüdikeeline aokirändüs.

Miikul Pahomov: Development of the Ludic language in literature

The Ludic language is making progress in literature. The language has three main dialects that differ quite a lot from one another. The important task for the Ludic literature is to create a unitary literary language.

In the development of the Ludic literary language there can be distinguished three different periods:

- 1989–1993: “the era of newspapers”, i.e. the time when the texts in Ludic were mostly published in newspapers;
- 1993–2005: “the era of books”, i.e. the time when the books and cultural newspapers were published in Ludic;
- from 2005 until today: “the era of epos”, i.e. the time when a text- and songbook was published in the Kuujärve dialect. The book is a part of the Ludic national epos *Sepuo Ilmaliine*. In 2007, the beginning of the epos was printed in the yearbook *Lüüdilainen*.

Ludic is one of the Baltic-Finnic minority languages. The Ludic literary language develops in contact with other closely related languages. Both Karelian and Vepsian influence its formation. Likewise, the influences from the major Baltic-Finnic languages can be noticed. It is known that the first Ludic literary language was born mostly under the influence of Finnish, but the second Ludic literary language has been attempted to promote with the help of the experiences with Estonian.

Time will show which language will be used for reading and

writing. In the near future, the Ludic press will influence the literary language besides the literature.

Key-words: *literature, Ludic language*

UDMURTTIN KIELEN KÄYTTÖ NYKY-YHTEISKUNNASSA

NATALIA KONDRATIEVA

0. Udmurtia puhutaan Udmurtian Tatarstanin ja Baškirian tasavalloissa sekä Kirovin ja Permin alueilla Venäjällä. Udmurtian tasavallassa udmurtin kielellä on virallinen status. Vuoden 2002 väestölaskennassa udmurtteja oli Venäjällä 636 906 henkeä. Heistä Udmurtian tasavallassa asui 460 584 henkeä. Vuoden 1989 väestölaskennan antamiin tuloksiin verrattuna udmurttien lukumäärä on siis laskenut 11% eli noin 77 000 henkeä, mikä johtuu pääosin laskeneesta syntyvyydestä sekä assimilaatiosta.

Tässä artikkelissa tarkastelen udmurtin kielen säilyttämistä ja kehittämistä edesauttavia sekä häiritseviä tekijöitä.

Venäläisten sosiolingvistien mukaan kielen elinvoimaisuutta voidaan tutkia kolmella sosiolingvistisellä mittarilla. Nämä ovat 1) väestörakenne, 2) kielen virallinen asema ja 3) kielen nauttima institutionaalinen tuki (Vahtin & Golovko 2004). Pelkät tilastotiedot eivät yksin voi kertoa, kuinka elinvoimainen kieli on. Lisäksi täytyy siis tutkia myös puhujien suhdetta äidinkieleensä. Käsittelen seuraavaksi kielen elinvoimaisuutta.

1. *Väestörakenne.* Tarkasteluvälillä 1989–2002 udmurttien lukumäärä koko Venäjän alueella väheni 77 900:lla (vähennystä 10,9%) sekä Udmurtian tasavallassa 35 900:lla (vähennystä 7,8%). Udmurttien lukumäärän väheneminen johti heidän prosentuaalisen osuutensa pienenemiseen aina 30,9%:sta 29,3%:iin väestöstä.

Kielen säilymisen kannalta ongelmana on väestön vanheneminen. Naisten keski-ikä on 40 vuotta ja miesten 42 vuotta. Ensimmäisestä taulukosta voidaan huomata tämän ongelman johtuvan pääosin laskeneesta syntyvyydestä. Toisaalta se johtuu kaupungistumisesta. Verrattuna vuoteen 1959 kaupungissa asuvien udmurttien määrä on nimittäin kaksinkertaistunut (ks taulukko 2). Asiassa on kaksi puolta. Toisaalta koulutuksen laatu ja ammattien kirjon moninaistuminen ovat kulttuuria elinvoimaistavia tekijöitä. Toisaalta taas kaupungistumisesta seuraa venäläistymistä ja udmurttien kielen ja kulttuurin

katoa, koska kaupunkikouluissa opetetaan harvoin udmurtia. Sitä paitsi monet kaupunkiin muuttavat udmurtit kohtaavat taloudellisia ongelmia: esim asuntojen ja vakituisten työn puutteen. Juuri siksi he eivät kiirehdi perustamaan perheitä ja kasvattamaan lapsia, mikä vaikuttaa edelleen demografiseen tilanteeseen.

On selvää, että jos näihin ongelmiin ei kiinnitetä huomiota, udmurttien lukumäärä jatkaa laskemistaan.

Taulukko 1. Udmurttien lukumäärä

Ikä	Miehiä	Naisia	Yhteensä
0–17	60 323	58 419	118 742
18–34	70 988	73 003	143 991
35–54	109 845	126 483	236 328
55–69	32 159	50 617	82 766
> 70	13 185	41 847	55 032
?	17	20	37
yhteensä	286 517	350 389	636 906
keski-ikä	42	40	

Taulukko 2. Udmurttien lukumäärä kaupungeissa ja kylissä

Vuosi	Kaupunki	Kylä
1959	22%	78%
1989	49%	51%
2002	46,6%	53,4%

2. Udmurtin kielen ja kulttuurin kehittämiseksi on Udmurtian tasavallassa lähdetty kehittämään *institutionaalista tukea*. Se on tärkeällä sijalla minkä tahansa kielen kehityksessä, koska ilman virallista tukea ei vähemmistökieliä voida kehittää.

Udmurtin kielen ollessa kyseessä tämä tarkoittaa ennen kaikkea:

- a) Yhteiskunnallisia ja valtiollisia instituutioita, joita ovat
 - kansallisuusasiain neuvosto presidentin kanslian yhteydessä,
 - Udmurtian valtioneuvoston etnokonfessionaalisia suhteita hoitava pysyvä komissio,
 - asiantuntijoiden ja konsulttien neuvosto Udmurtian tasaval-
lan kansallisuuspolitiikan ministeriön yhteydessä,

– udmurtin kielen termino-ortografinen komissio tasavallan valtioneuvoston puheenjohtajan kanslian yhteydessä.

Jokainen näistä instituutioista on osaltaan vastuussa udmurtin kielen säilymisestä ja kehityksestä. Viime vuosina on esimerkiksi termino-ortografisen komission työ tuottanut paljon tulosta, mm Udmurtian perustuslain korjatun laitoksen udmurtin kielellä. Monia venäjänkielisiä sanoja on muutettu neologismeiksi ja paikannimiä on palautettu alkuperäiseen muotoonsa. Izhevskissä udmurttikulttuurin esilläolo on lisääntynyt. Kolmena viime vuonna on saatu aikaan 2300 valtiollisen sekä kunnallisen yrityksen, oppilaitoksen ja organisaation nimen käännökset. On ilmestynyt udmurtinkielisiä postikortteja. Säännöllisesti, noin neljännesvuosittain, järjestetään nuorison parissa hyvin suositut uudet musiikkifestivaalit (“Yumshan”). Udmurtian kansallismuseo, Kuzebaj Gerdin museo, on hankkinut välttämättömät tekniset välineet esitelmien järjestämiseen udmurtiksi, aloittanut näytteilleasetuspöytien tekstien kääntämisen udmurtiksi ja julkaissut kaksikielisen lasten oppaan siitä, mitä on näytteillä. Pääkaupungissa joillakin joukkoliikennereiteillä on otettu käyttöön kovaäänisistä kuulutettavat tervehdykset udmurtiksi.

Vaikkakin mielestäni kaikki nämä sekä vastaavat toimenpiteet ovat hyödyllisiä, niitä ei järjestetä muualla kuin pääkaupungissa, ei esimerkiksi Sarapulissa, Glazovissa tai Votkinskissa. Erään kyläkoulun udmurtin kielen ja kirjallisuuden opettaja kerran huomautti, että on tarpeellista muistaa myös syrjemällä asuvat udmurtit tässä suhteessa. Nimeen omaan he säilyttävät ja välittävät eteenpäin udmurttilaista kulttuuria sukupolvesta sukupolveen. Nyt on vaarana se, että he unohdettuina alkavat vaihtaa kieltään, kuten on jo ollut sosiolingvistikissa tutkimuksissa havaittavissakin. On siis maaseutu- väkeä silmällä pitäen tärkeää huomata udmurtin kielen arvoavallan merkitys ja saada esimerkiksi specialistit kertomaan heille kaksikielisyiden hyödyistä.

b) Kansallisuuksien kulttuurilliset yhdistykset ja yhteiskunnalliset rakenteet.

Kansallisuuksien kulttuuriyhdistykset (Natsional'noe kul'turnoe objedinenie NKO) toimivat hyvin tärkeässä välitystehtävässä käyden dialogia valtioiden ja etnisten yhdistysten kesken. Nykyisin Udmurtiassa toimii aktiivisesti 30 etnis-yhteiskunnallista järjestöä, jotka tuo-

vat piirissään yhteensä 18 kansallisuuden edustajat ja joilla on jaostoja tasavallan kaupungeissa ja alueilla. Melkein jokaisella kansallisuudella on oma kulttuuriyhdistyksensä. Udmurtiasta löytyvät mm venäläinen, armenialainen, ukrainalainen, juutalainen, azerbaidžanilainen, saksalainen jne NKO.

Udmurteilla on oma yleisudmurtialainen järjestö Udmurt Kenesh, udmurttikulttuurin yhteisö Demen sekä yhteiskunnallinen nuorisoyhdistys Shundy. Vuonna 2008 Izhevskissä on perustettu “Ystävyden talo”, josta kaikki etnisyhteiskunnalliset järjestöt ovat saaneet omat tilat.

c) Udmurtin kielen tutkimuksen tieteelliset keskuksien.

Udmurtiassa on yhteensä viisi udmurtin kieltä kehittävää tieteellistä keskuksia. Udmurtin kielen tutkimuksen tieteellisiin keskuksiin kuuluvat

- Venäjän tiedeakatemian uralilaisen jaoston udmurtin kielitieteen, kirjallisuuden ja historian osasto (Institut istorii, jazyka i literatury Ural'skogo otdelenija Rossijskoj Akademii Nauk),
- Udmurtian valtionyliopiston udmurttilaisen filologian tiedekunta,
- Glazovin pedagogisen instituutin udmurttilaisen filologian laitos,
- Matemaattisen lingvistiikan laboratorio (laboratorija matematicheskoy lingvistiki) Udmurtian valtionyliopistossa,
- Kansallisen koulutuksen tieteellisen tutkimuksen instituutti kansanopetuksen ministeriön yhteydessä.

Jokaisella näistä keskuksista on tehtävänä kehittää udmurtin kieltä. Näistä ensiksi mainitun eli Venäjän tiedeakatemian uralilaisen kielitieteen jaoston udmurtin kielitieteen kirjallisuuden ja historian osaston pitäisi olla statukseltaan tärkein. Udmurtin kielitieteen parissa työskentelee kuitenkin vain kuusi työntekijää. On selvää, että kuusi ihmistä ei kykene käsittelemään kaikkia udmurttilaisen kielitieteen ongelmia (esim klassisen kieliopin puuttumista, alakohtaisten ja käännösanakirjojen puutetta, udmurtin kielen tutkimusta erilaisia tietotekniikan sovelluksia hyväksi käyttäen).

Viime vuosina aspiranttien ja tohtoriopiskelijoiden lähettäminen Moskovan ja Pietarin vastaaviin oppitiloihin on ollut pysähtyneenä. Tällä selittyy se ilmeinen asia, että udmurttilainen kielitiede ei välttämättä enää ylipäätään tule kosketuksiin kaikkien maailmalla

vallitsevien lingvististen suuntauksien ja ongelmien kanssa. Tässä suhteessa Viron, Suomen ja Unkarin oppilaitokset tarjoavat merkittävää apua näihin ongelmiin opettaessaan aspirantteja. Kiitämme heitä siitä.

3. Udmurtin kielen virallinen asema ja udmurttien suhde äidinkielenensä.

Udmurtin kieli ja venäjä ovat Udmurtian tasavallan viralliset kielet. Laki virallisesta asemasta säädettiin 25. lokakuuta 1991. Lain on määrä lisätä udmurtin taidon arvostusta ja laajentaa sen käyttöä. Jotta kieli saisi itsenäisen kielen statuksen, sitä olisi voitava käyttää kaikilla yhteiskunnallisen elämän alueilla: yhtä hyvin tieteessä ja taiteessa kuin virastoissa, viitteessä ja mediassakin. Tutkijoiden havaintojen mukaan udmurtin kielen edustus eri elämän aloilla riippuu asuinpaikasta. Mitä suurempi asutuskeskus on kyseessä, sitä vähemmän kieltä käytetään. Useat koulut eivät halua opettaa udmurttia, koska kaikkien oppilaiden täytyy suorittaa yhtenäinen valtiollinen koe venäjäksi. Siksi udmurtin kielen oppituntien tilalla opetetaan venäjää. Tämän katsotaan olevan välttämätöntä, jotta varmistettaisiin oppilaiden mahdollisuudet pyrkiä korkeakouluihin, kun taas esimerkiksi Tatarstanissa voidaan yliopistoon pyrkiä tataarin kielellä.

Seppo Lallukan mukaan udmurtin ja marin kielet säilyvät parhaiten diasporassa. Lallukka esittää edelleen, että ”ympäristöissä, joissa käytetään useampaa kuin kahta kieltä, kynnys pienten kielten käyttämiseen on pysyvästi alempi. Kaksikielisillä alueilla jompikumpi kahdesta muodostuu hallitsevaksi ja alkaa syrjäyttää toista”. (Lallukka 1997: 231–232) Oletettavasti Baškirian ja Tatarstanin etnokulttuuriset erikoispiirteet – venäjän ja tataarin (sekä venäjän ja baškiirin) rinnakkaiselo, antavat udmurteille ja marilaisille vahvan signaalin oman kulttuurin ja kielen säilyttämisen mielekkyydestä ja vahvistavat heidän etnistä itsetuntoaan.

Voidaan todeta, että viranomaiset kyllä yrittävät kehittää udmurtin kieltä, mutta väestö sitä vastoin on luopumassa siitä. Tämä johtuu ilmeisesti historiallisista syistä. 1960–1980-luvuilla Venäjällä ei kiinnitetty huomiota vähemmistökielten kehittämiseen. Udmurtin kieli on mm koulutuksen ja sosiaalipalvelujen alueella syrjäytynyt. Tässä on kyse kielenvaihdon kierteestä. Sukupolvi joka on aikanaan ollut todistamassa kielen syrjäytymistä julkisesta elämästä 60–80-luvuilla, ei edelleenkaan opeta sitä myöskään lapsilleen. Siksi kielen säilyttämis-

pyrkimyksille tarvitaan valtion tukea. Toivottavaa on, että udmurtin kielen elvyttäminen ja kehittäminen Udmurtiassa tulee jatkumaan ja että se mahdollistaa udmurtin kielen prestiisin lisääntymisen nyky-yhteiskunnassa.

Lähteet

Vahtin, Nikolaj; Golovko, Jevgenij 2004: *Sotsiolingvistika i sotsiologija jazyka*. Sankt-Peterburg: IC “Gumanitarnaja Akademija”.

Lallukka, Seppo 1997: *Vostotsno-finskije narody. Analiz etnodemografitseskih protsessov*. Sankt-Peterburg: Jevropejskij dom.

Natalia Kondratieva: Udmurdi keele pruukminõ täämbädse ao ütiskunnan

Vinne sotsiolingviste perrä võidas keele elojovvulisust mõõtaq kolmõ esiqsugudsõ mõõdipuu perrä: 1) rahva kuunsais, 2) keele ammõtlinõ sais ja 3) ammõdiasotuisi tugi keelele. Pallalt statistiganumbridõ perrä saa-ai üteldäq, ku elojovvulinõ kiil om. Neländäs tulõ viil uuriq, määne om udmurtõ hindä vaihõkõrd uma imäkeeleqa.

1. Rahva kuunsais. Udmurdiq ommaq Udmurdi Vabariigi põlisrahas. Aastaga 2002 ammõtliidsi numbridõ perrä eläs vabariigin vindläisi (60,1 %), udmurtõ (29,3 %), tatarlaisi (6,9 %) ja muid rahvit. 1989. aastaga rahvalugõmisõ numbridõga võrrõlda q om udmurtõ 11% veidembäs jäänüq.

2. Udmurdi keele ammõtlinõ sais. Udmurdi kiil om Udmurdi Vabariigin ammõtlik kiil nigu vinne kiilgi. Ammõtligu keele säädüs om vasta võet 25. rehekuu pääväl 1991.

3. Ammõdiasotuisi tugi. Udmurdi Vabariigi rahvapoliitikat tegeväq mitmõsugudsõq asotusõq:

- a) ütiskundlis-riiklidsõq asotusõq
 - rahvasäädüse nõvvokogo presidendi kandsalei man,
 - Udmurdi riiginõvvokogo etnokonfessionaalidsidõ vaihõkõrdo püsükomisjon,
 - asatundjidõ ja nõvvomihi kogo Udmurdi Vabariigi rahvapoliitiga ministeeriumi man,
 - udmurdi keele termini- ja õigõkirotuskomission vabariigi

riiginõvvokogo juhataja kandsalei man,

b) rahvidõ kultuuriütistüseq ja ütiskundlidsõq asotusõq ni

c) udmurdi keele tiidüslidseq uurmiskeskusõq.

Vinne sotsiolingviste soovitõdu mõõdipuu perrä või sis udmurdi keele sais peris hää tundudaq. A ku kariaq, midä arvasõq udmurdiq uma keele ammõtligu pruukmisõ kotsilõ, või asi paistudaq hoobis tõisildõ. Taa vastaolo tulõ aoluust. 1960.–1980. aastil peetä-äs Vinne-maal väikeisi kiili iist kuiki pallo huult. Udmurdi kiil om kõrvalõ jäänüq nii koolioppusõst ku sotsiaalteenüsst. Sugupõlv, kiä umal aol näkk udmurdi keele kõrvalõjäämist avaligust elost, kõnõlõ-õi taad kiilt inämb umilõ latsilõ. Tuuperäst om keele alalõhoitmisõ pingutuisilõ vaia kõvva api riigi puult.

Natalia Kondratieva: The use of the Udmurt language in its contemporary environment

Russian sociolinguists agree that the vitality of a language can be examined with the help of three sociolinguistic indicators. These are 1) demographic composition, 2) the official status of the language, and 3) the institutional support. Still, a mere statistical information can not indicate the vitality of a language. Therefore, fourthly, the relationship that the people have with the language they speak must be evaluated additionally.

In this article, the aforementioned aspects will be discussed.

1. Demographic composition. The Udmurts are natives of the Udmurt Republic. According to the survey carried out in 2002, 60,1% of the Russians, 29,3% of the Udmurts and 6,9% of the Tartars were living in the republic, respectively. Thus, the Udmurt share of the population had sunk by 11% since 1989.

2. The official status of the Udmurt language. The Udmurt language alongside with Russian has an officially acknowledged status in the republic (the law passed in 25 October 1991).

3. Institutional support. There are various institutions doing their share of carrying the nationality politics of the Udmurt Republic into effect.

a) Societal and governmental institutions.

b) The cultural joint organisations and social movements.

c) The scientific centres for research on the Udmurt language.

When discussing the state of the Udmurt language, three above-mentioned indicators may prove insufficient. The Udmurts' actual relationship with the language they speak is a matter for a more comprehensive review.

Key-words: *Udmurt language, sociolinguistics, mother tongue, Udmurt population, language research centres, urbanisation in Udmurtia*

Võro Instituudi toimõnduisist om varrampa ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiir.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.

Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest.

Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.

Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütüisi.

Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.

Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlõs.

Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuht ABC kiräoppusõ manoaq.

Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eesti synaraamat.

Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.

Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupiir.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiil ja hindätiidmine.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuriq ja -keeleq.

Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.

Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.

Nr 19 Seto sõnastik.

Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko Faster. Võro, 2007.

Nr 20 Õdagumeresoomõ kodo.

Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2007.

Nr 21 Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?

Külli Eichenbaum ja Kadri Koreinik. Võro, 2008.

Nr 22 Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja.

Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2008.